

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: «Η βιομηχανική παραγωγή στην Ελλάδα. Η
πλινθοκεραμοποιία Τσαλαπάτα στο Βόλο».**

Εισηγήτρια: Τρίκκα Αλεξάνδρα, Α.Μ. 1199075

**Επόπτριες: κ. Χριστίνα Αγριαντώνη
κ. Έφη Γαζή**

**Βόλος
Ακαδημαϊκό έτος 2002-2003**

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 1160/1
Ημερ. Εισ.: 22-07-2003
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2003
ΤΡΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πρόλογος
- Γεωγραφία και παραγωγή της ελληνικής βιομηχανίας στα πρώτα στάδια
- Η Μεγάλη Ύφεση και οι δραστηριότητες της ελληνικής βιομηχανίας
- Προϊόντα και αγορές της βιομηχανίας στις αρχές του 20ού αιώνα
- Χωροθέτηση και προϊόντα της βιομηχανίας στην περίοδο του μεσοπολέμου
- Η βιομηχανική παραγωγή στο Βόλο
- Το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα:
 - A. Προϊόντα και εμπορική στρατηγική
 - B. Άλλες δραστηριότητες
- Επίλογος
- Πηγές, Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία μελετά την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής στην Ελλάδα, τα είδη στα οποία ειδικεύτηκε και την χωροθέτηση της βιομηχανίας από την εμφάνιση των πρώτων μηχανικών εργοστασίων (1868/69) μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Ωστόσο αυτό που θα πρέπει να σημειώσω είναι ότι δύσκολα μπορούμε να καλύψουμε με επάρκεια τα ζητήματα αυτά, καθώς η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη.

Ακόμη πιο λίγες όμως είναι οι βιβλιογραφικές αναφορές για τη βιομηχανία του Βόλου, που αποτελεί αντικείμενο εξέτασης σ' ένα από τα τελευταία κεφάλαια της εργασίας. Σ' αυτό το κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις κυριότερες βιομηχανικές μονάδες που ιδρύονται στην πόλη του Βόλου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού, στα προϊόντα και τις αγορές τους.

Ιδιαίτερα η εργασία αυτή εστιάζει την προσοχή της σε μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές επιχειρήσεις που αναπτύχθηκε στο Βόλο, την πλινθοκεραμοποιία των αδερφών Σπυριδώνα και Νικολέτου Τσαλαπάτα. Το αρχείο της επιχείρησης, το οποίο δεν έχει αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα από την ιστορική έρευνα, βρίσκεται στο Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (ΔΗ.Κ.Ι) στο Βόλο και περιλαμβάνει 437 βιβλία, 323 φακέλους, καθώς και φωτογραφίες που χρονολογούνται από την έναρξη της λειτουργίας της επιχείρησης (μέσα δεκαετίας του 1920) ως και την οριστική διακοπή της (δεκαετία του 1970)¹. Από αυτό το αρχειακό υλικό αξιοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία δύο βιβλία αλληλογραφίας της επιχείρησης των ετών 1927-28 (η πρώτη επιστολή χρονολογείται στις 3/10/1927 και η τελευταία στις 5/5/1928) και 1934-35 (5/11/1934 – 4/7/1935), που είναι τα μόνα που σώζονται από την περίοδο του μεσοπολέμου. Πρόκειται για δεμένα αντίγραφα εξερχομένων επιστολών της επιχείρησης. Από την αλληλογραφία αυτή αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά με τα προϊόντα του εργοστασίου, τους τόπους διάθεσής τους. Επιπλέον αντλήθηκαν σημαντικά στοιχεία για την εμπορική στρατηγική της επιχείρησης και για τις άλλες δραστηριότητες των αδελφών Τσαλαπάτα. Ωστόσο πολλά ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία της επιχείρησης μένουν ακόμη αναπάντητα. Η περίπτωση της

¹ Ολγ. Μαυρομάτη (επιμ.), *Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων*, Βόλος, Εκδόσεις Βόλος, 2000, σ. 26, 28-29

πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα είναι ένα μεγάλο και πολύπλοκο θέμα που απαιτεί ιδιαίτερες προσεγγίσεις και συνεπώς μια αυτόνομη έρευνα.

Γεωγραφία και παραγωγή της ελληνικής βιομηχανίας στα πρώτα στάδια (1868/69-1875)

Στην περίοδο 1868/69-75 η ελληνική βιομηχανία πραγματοποιεί το πρώτο άλμα της. Καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η επέκταση και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς λόγω της ανάπτυξης του αστικού τομέα, της αύξησης του πληθυσμού και της ανάπτυξης των ανταλλαγών. Αναλυτικότερα στο τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αι. ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται λόγω της προσάρτησης της Επτανήσου (1864) και της Θεσσαλίας (1881). Πρόκειται για ένα πληθυσμό πυκνότερο και σταθερά και ομαλά αυξανόμενο, ο οποίος αποτελεί ευνοϊκή προϋπόθεση για τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς. Σ' αυτό έρχεται να προστεθεί και η ανάπτυξη των πόλεων που επιταχύνεται σημαντικά κατά τις δεκαετίες 1870-80. Την περίοδο αυτή η αστική ανάπτυξη κατανέμεται σχεδόν με τρόπο ομοιογενή στο ελληνικό έδαφος, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει την επόμενη περίοδο (1889-1907), όταν πολλές επαρχιακές πόλεις παρακμάζουν ή παραμένουν στάσιμες, ενώ το δίπτυχο Αθήνα-Πειραιάς συνεχίζει την ανοδική του πορεία.²

Όμως ας περάσουμε τώρα στους τομείς της βιομηχανικής παραγωγής που αναπτύσσονται στην περίοδο που εξετάζουμε. Από τη μια έχουμε τις παραδοσιακές βιομηχανίες που μεταποιούν πρώτες ύλες είτε εγχώριες (λάδι, μετάξι), είτε εισαγόμενες (αλευροποιία, βυρσοδεψία), οι οποίες εκμηχανίζονται. Από την άλλη, πέρα από τις παραδοσιακές βιομηχανίες, εμφανίζονται και νέοι βιομηχανικοί κλάδοι οι οποίοι είτε ευνοούνται από την πρόσφατη εξάπλωση της καλλιέργειας μιας πρώτης ύλης (βαμβακοβιομηχανία), είτε είναι ξένοι προς τα ντόπια προϊόντα (βιομηχανίες χαρτιού και γυαλιού). Απ'όλες αυτές τις βιομηχανίες δύο είναι οι κλάδοι οι οποίοι θα ξεχωρίσουν: ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας και εκείνος της κλωστοϋφαντουργίας.

² Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1986, σ. 129, 130-135

Όσον αφορά τον πρώτο κλάδο, στις αρχές της δεκαετίας του 1870 δημιουργούνται 25 ατμόμυλοι ταυτόχρονα σε 15 περίπου πόλεις - οι πρώτοι ατμόμυλοι έχουν δημιουργηθεί στη δεκαετία 1860- λόγω της ανάπτυξης των πόλεων και της αδυναμίας κάλυψης των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού τους με βάση τα υπάρχοντα συστήματα επεξεργασίας των δημητριακών. Οι ατμόμυλοι είναι νέες εγκαταστάσεις που βρίσκονται κοντά στα λιμάνια απ' όπου προμηθεύονται την πρώτη τους ύλη, το εισαγόμενο σιτάρι. Δεν αρκούνται όμως μόνο σ' αυτό, αλλά επεκτείνουν και τις δραστηριότητές τους ανάλογα με τα προϊόντα ή τις ανάγκες της πόλης. Έτσι αλλού είναι και ελαιοτριβεία, ενώ αλλού και θειοτριβεία.

Από την άλλη, η δημιουργία του δεύτερου κλάδου, της βαμβακοβιομηχανίας, συνδέεται με την επέκταση της καλλιέργειας της πρώτης ύλης, του βαμβακιού. Η βιομηχανία αυτή αναπτύσσεται από την ενδοχώρα προς τα παράλια και από τον εκκοκισμό προς τη νηματοουργία και αργότερα προς την υφαντουργία. Το 1869 ιδρύεται το πρώτο νηματοουργείο του Πειραιά, ενώ μέχρι το 1874 δημιουργούνται 12 νέα νηματοουργεία στον Πειραιά, Πάτρα, Αίγιο, Λιβαδειά, Στυλίδα, Χαλκίδα.

Την ίδια εποχή νέα άνθηση γνωρίζει και η μεταξουργία, η οποία όμως θα περιοριστεί τελικά στα αστικά κέντρα των σηροτροφικών περιοχών, ενώ αναπτύσσεται επίσης μια άλλη παλιά βιομηχανία της χώρας, η βυρσοδεψία της Ερμούπολης.

Όσον αφορά την κατεργασία των μετάλλων, αυτή εμφανίζεται για πρώτη φορά (την περίοδο 1868/69-1874/75) ως αυτόνομη βιομηχανική δραστηριότητα που στεγάζεται σε νέα ατμοκίνητα εργοστάσια (μηχανουργεία ή καρφελονοποιεία). Τέτοια μηχανουργεία βρίσκονται στον Πειραιά (για παράδειγμα το μηχανουργείο του Βασιλειάδη, του Μακ Δούαλ και των Αδελφών Περρέν), στην Πάτρα και στην Ερμούπολη.

Μια άλλη παλαιά βιομηχανία της χώρας που εκμηχανίζεται την ίδια περίοδο είναι η σαπουνοποιία. Στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, περιοχές με μεγάλη παράδοση στην κατασκευή σαπουνιού, ιδρύονται τρεις βιομηχανικές μονάδες που χρησιμοποιούν χημική μέθοδο, για να αντλήσουν το λάδι από

τους ελαιοπυρήνες. Έτσι η επτανησιακή σαπυνοποιία μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη εστία της ελαφράς χημικής βιομηχανίας στην Ελλάδα.³

Εκείνο που θα πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι η βιομηχανία στρέφεται στην κατασκευή προϊόντων χαμηλής ποιότητας, περιορισμένης ποικιλίας και μέτριας επεξεργασίας: χοντρά νήματα, χοντρά δέρματα για σόλες, ημικατεργασμένο μετάξι, πρώτης επεξεργασίας αλεύρι, φτηνό πράσινο σαπούνι, ημικαθαρισμένο λάδι. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και κυρίως στη φυσιογνωμία της εγχώριας αγοράς στην οποία ουσιαστικά απευθύνεται η βιομηχανία. Πρόκειται για αγορά χαμηλών εισοδημάτων (αγροτικοί κυρίως πληθυσμοί) που δεν μπορεί να απορροφήσει υψηλής ποιότητας και επομένως ακριβότερα προϊόντα, αλλά περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στα αντικείμενα των πρώτων βιοτικών αναγκών.⁴

Οι περιοχές τώρα όπου εγκαθίστανται οι βιομηχανικές μονάδες είναι πόλεις-λιμάνια, πόλεις εμπορικές και ναυτικές και αυτό λόγω της μεγάλης σημασίας των θαλασσίων οδών επικοινωνίας στην ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς (οι χερσαίες συγκοινωνίες, δηλαδή δρόμοι και σιδηρόδρομοι δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί). Ανάμεσα σ'αυτές τις πόλεις την πρώτη θέση κατέχουν λιμάνια που έρχονται σ'επαφή με τις εξωτερικές αγορές, όπως ο Πειραιάς, η Ερμούπολη, η Πάτρα, η Κέρκυρα. Δεύτερες έρχονται πόλεις που έχουν σχετικά πλουσιότερη εμπορική και βιοτεχνική παράδοση και βρίσκονται κοντά σε πηγές πρώτων υλών (λάδι, βαμβάκι), όπως είναι η Λιβαδειά, η Καλαμάτα, η Ζάκυνθος, το Αργοστόλι. Οι πόλεις ακόμη οι οποίες βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα εγκαθιστούν τις βιομηχανικές τους μονάδες στην παραλία. Για παράδειγμα η Αθήνα δημιουργεί τον Πειραιά, η Λαμία τη Στυλίδα κ.λ.π.⁵

Καταλήγοντας αυτό που θα πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι η βιομηχανία αυτήν την εποχή απευθύνεται στην εγχώρια αγορά και βρίσκεται συγκεντρωμένη στους τομείς αγαθών τρέχουσας κατανάλωσης με τους κλάδους των τροφίμων και της κλωστοϋφαντουργίας να κατέχουν την πρώτη

³ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 121-127

⁴ *ό.π.*, σ.399

⁵ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 118, 120

θέση από την άποψη του αριθμού των εγκαταστάσεων, καθώς και του εργατικού δυναμικού⁶.

⁶ ό.π, σ.σ 209, 223

Η Μεγάλη Ύφεση και οι δραστηριότητες της ελληνικής βιομηχανίας

Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. παρατηρούνται διαταραχές στην ομαλή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Είναι η εποχή, όπου οι ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες περνούν στη φάση που έμεινε γνωστή ως «Μεγάλη Ύφεση». Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της Μεγάλης Ύφεσης είναι η καθολική πτώση των τιμών. Η πτωτική τάση που σημειώνεται ιδιαίτερα στις βιομηχανικές τιμές έχει άμεσο αντίκτυπο στην ελληνική βιομηχανία, γιατί περιορίζει τις δυνατότητες καθετοποίησης και μάλιστα προς τα ενδιάμεσα προϊόντα. Αυτό έχει ιδιαίτερο νόημα για δύο κλάδους, τη σιδηρουργία και τη χημική βιομηχανία, διότι στην περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης η πτώση των τιμών είναι πολύ εντονότερη στα προϊόντα εκείνα, όπου η συμμετοχή του κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη στο κόστος παραγωγής τους, όπως είναι τα ημικατεργασμένα προϊόντα της σιδηρουργίας και της βαριάς χημικής βιομηχανίας.

Πέρα απ' αυτό, το πρόβλημα του ανταγωνισμού τίθεται τώρα με όρους σκληρότερους και πιο επιθετικούς. Αυτήν την εποχή, όταν έχει λήξει η πρωτοκαθεδρία της Αγγλίας και έχουν εμφανιστεί στο προσκήνιο και άλλες ανταγωνίστριες δυνάμεις, και κυρίως η Γερμανία, ο σκληρός ανταγωνισμός δεν αφήνει στην ελληνική βιομηχανία και πολλά περιθώρια ελιγμών. Αν προστεθεί σ' όλα αυτά η έλλειψη δασμολογικής προστασίας (οι ελληνικές κυβερνήσεις ακολουθούν πολιτική δασμολογικής ατέλειας στα ημικατεργασμένα προϊόντα της σιδηρουργίας και της βαριάς χημικής βιομηχανίας και στον μηχανολογικό εξοπλισμό), καθώς επίσης και οι δυσκολίες αφομοίωσης της υψηλής τεχνολογίας που απαιτούσαν οι εν λόγω κλάδοι τότε ολοκληρώνεται το πλαίσιο των δυσμενών γι' αυτούς παραγόντων.

Κάτω από τους δυσμενείς αυτούς παράγοντες και κυρίως κάτω από την ισχυρή πίεση των πτωτικών τιμών και την αύξηση της παραγωγικότητας που πετυχαίνουν οι άλλες χώρες στους κλάδους των ενδιάμεσων αγαθών η ελληνική μεταλλουργία θα καταφύγει στην απλή συναρμολόγηση ποικίλων τελικών προϊόντων, ενώ τα μεγαλύτερα μηχανουργεία θα βρουν στα τέλη του

αιώνα διέξοδο στη ναυπηγική. Ανάλογη θα είναι και η συμπεριφορά της ελαφράς χημικής βιομηχανίας που λόγω των δυσμενών παραγόντων δε θα μπορέσει να στραφεί αυτήν την περίοδο προς την κατεύθυνση της βαριάς βιομηχανίας.⁷

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι η ελληνική βιομηχανία στην περίοδο που εξετάζουμε (από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870 και εξής) περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην εγχώρια αγορά, αφού χάνει προοδευτικά τις αγορές των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου στις οποίες είχε προσπαθήσει να διεισδύσει. Συγκεκριμένα από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 μειώνονται οι εξαγωγές των τριών βιομηχανικών προϊόντων (νημάτων, σαπουνιού και δερμάτων), τα οποία κατευθύνονταν στις αγορές των Βαλκανικών χωρών και της Τουρκίας. Όλα αυτά μπορούν να εξηγηθούν αν αναλογιστούμε το κλίμα που επικρατούσε στην περιοχή των Βαλκανίων εκείνη την εποχή, εποχή όξυνσης του ανατολικού ζητήματος και ανερχόμενων εθνικισμών. Πέρα όμως από τις πολιτικές αναταραχές που οπωσδήποτε έπαιξαν το ρόλο τους στην πτώση των εξαγωγών, αποφασιστικός παράγοντας υπήρξε η ανάπτυξη ανταγωνιστικών ντόπιων βιομηχανιών στα Βαλκάνια. Η ελληνική βιομηχανία δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τις εγχώριες βιομηχανίες που δημιουργούνται σ' αυτήν την περιοχή, καθώς αυτές παράγουν τα ίδια χονδροειδή αντικείμενα τρέχουσας κατανάλωσης έχοντας όμως ένα παραπάνω πλεονέκτημα: χαμηλότερα ημερομίσθια, κυρίως στην Τουρκία, και δασμολογική προστασία. Ας σημειωθεί ότι ορισμένα από αυτά τα κράτη έχουν υιοθετήσει προστατευτική τελωνειακή πολιτική, όπως η Ρουμανία στη δεκαετία του 1880 και η Βουλγαρία στο τέλος του αιώνα.⁸

Έτσι λοιπόν η ελληνική βιομηχανία απευθύνεται αποκλειστικά στην εγχώρια αγορά η οποία παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες απορρόφησης των βιομηχανικών προϊόντων. Αναλυτικότερα η αγοραστική δύναμη των αγροτών, της μεγαλύτερης δηλαδή μάζας του ελληνικού πληθυσμού, μειώνεται λόγω της συμπίεσης που προκαλεί η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων

⁷ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ. 254-255

Χ. Αγριαντώνη, « Η ελληνική βιομηχανία τον 19^ο αιώνα. Περιοδολόγηση. Προβλήματα ολοκλήρωσης », στο Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ης}-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σ. 399-400

⁸ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 265-266

(στοιχείο της Μεγάλης Ύφεσης) και η άμεση και κυρίως έμμεση αυξημένη φορολογία.⁹ Το φαινόμενο της πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων και συγκεκριμένα του σταριού, του βασικότερου είδους διατροφής για τους αστικούς κυρίως πληθυσμούς, αν συμπιέζει τα εισοδήματα των αγροτών θα μπορούσε να λειτουργήσει ευνοϊκά για τους κατοίκους των πόλεων. Όμως στη δεκαετία του 1880 με την προσάρτηση της κατεξοχήν σιτοπαραγωγού περιοχής, της Θεσσαλίας, επιβάλλονται προστατευτικοί δασμοί στο σιτάρι με κύριο σκοπό να επιτευχθεί η σιτάρκεια της χώρας και να μειωθεί το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Οι δασμοί αυτοί στο σιτάρι συγκράτησαν την τιμή του στην εσωτερική αγορά σε σταθερά επίπεδα στην τρικουπική περίοδο χωρίς όμως να φέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα (η θεσσαλική σιτοπαραγωγή παρέμεινε στάσιμη). Μαζί με μια σειρά υψηλών εμμέσων φόρων που επιβλήθηκαν στην τρικουπική περίοδο και σ' άλλα είδη διατροφής, όπως στη ζάχαρη, οι προστατευτικοί δασμοί στο σιτάρι ενίσχυσαν τη φορολογική πίεση περιορίζοντας τη δυνατότητα διεύρυνσης της αγοραστικής δύναμης των αστικών πληθυσμών και συνεπώς της εσωτερικής αγοράς στην οποία απευθυνόταν η βιομηχανία.¹⁰

* Αλλά ας περάσουμε τώρα στα γενικά χαρακτηριστικά των κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας. Σ' αυτήν την περίοδο η εκβιομηχάνιση δεν προχωρά σε νέους κλάδους μεταποίησης, ενώ επιδεινώνονται οι περιφερειακές ανισότητες, καθώς παρατηρείται ισχυρή τάση συγκέντρωσης της βιομηχανίας στον Πειραιά. Το 1883 ο Πειραιάς συγκεντρώνει το 34,5% του συνόλου των μηχανικών εγκαταστάσεων της χώρας, το 56,4% της συνολικής ιπποδύναμης και το 51% του συνόλου των εργατών της βιομηχανίας. Στον Πειραιά θα γίνει η επέκταση και ολοκλήρωση του κλάδου της βαμβακοβιομηχανίας με το πέρασμα στην υφαντουργία, εδώ θα συγκεντρωθούν και θα αναπτυχθούν τα μηχανουργεία, καθώς σ' αυτή την περιοχή βρίσκεται η πελατεία τους που δεν είναι άλλη από τις γειτονικές βιομηχανίες. Ακόμη στο λιμάνι του Πειραιά θα συγκεντρωθεί το εξωτερικό εμπόριο και συνεπώς οι βιομηχανίες που εξαρτώνται από αυτό, όπως η αλευροβιομηχανία και η βυρσοδεψία.¹¹

⁹ Χ. Αγριαντώνη, « Η ελληνική βιομηχανία» στο *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, σ. 402

¹⁰ *ό.π.*, σ. 403

Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 287-288

¹¹ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 229, 230, 232

Η βαμβακοβιομηχανία, από τους κύριους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας, αντιμετωπίζει στα μέσα της δεκαετίας του 1870 σοβαρά προβλήματα, όπως είναι η αδυναμία διάθεσης της παραγωγής λόγω της γενικότερης οικονομικής καχεξίας και η ανατίμηση της πρώτης ύλης, του βαμβακιού, από παραγωγούς και ενδιάμεσους λόγω της κακής σοδειάς του 1874. Εξαιτίας του τελευταίου οι νηματοурγοί, που εφοδιάζονταν ως τότε με ντόπιο βαμβάκι, βλέποντας να μικραίνουν σημαντικά τα περιθώρια του κέρδους τους, αρχίζουν να τροφοδοτούνται με εισαγόμενο βαμβάκι, έχοντας πρώτα επιτύχει (στα 1877) την κατάργηση των τελωνειακών δασμών.

Πάντως όλες αυτές οι δυσκολίες που εμφανίζονται στο χώρο της βαμβακοβιομηχανίας επιφέρουν στα 1875 την πτώχευση κάποιων νηματοурγείων, κυρίως των πιο μικρών, στην επαρχία, αλλά και στην Ερμούπολη και τον Πειραιά. Οι επιχειρήσεις, οι οποίες κατορθώνουν να επιζήσουν, προσπαθούν να αναδιαρθρώσουν το κόστος τους με την επέκταση της « γκάμας» παραγωγής ή με την ενσωμάτωση άλλων εργασιών σχετικών με τη νηματοурγία, όπως τη βαφή των νημάτων ή σε κάποιες περιπτώσεις τον εκκοκισμό του βαμβακιού. Αυτήν την περίοδο θα επιχειρηθεί και η επέκταση και ολοκλήρωση της βαμβακοβιομηχανίας με το πέρασμα από τη νηματοурγία στην υφαντοурγία που όμως συνάντησε ιδιαίτερες δυσκολίες.¹²

Η μόνη επιχείρηση με ιδιαίτερα επιτυχημένη επέκταση στην υφαντοурγία υπήρξε εκείνη των αδερφών Ρετσίνα, η οποία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα θα φτάσει να αντιπροσωπεύει τα ¾ του δυναμικού των κλωστοϋφαντοурγικών εγκαταστάσεων του Πειραιά. Η επιτυχία της έγκειται στη δημιουργία ενός βαμβακερού χρωματιστού υφάσματος (ντρίλι) που είχε ένα μοναδικό προτέρημα, τη μεγάλη ανθεκτικότητα, η οποία μετρούσε πολύ για το χαμηλών εισοδημάτων αγοραστικό κοινό στο οποίο απευθυνόταν.

Ένας άλλος λόγος που εξηγεί την επιτυχία της επιχείρησης Ρετσίνα είναι η διεύρυνση του φάσματος των ποικιλιών των παραγόμενων νημάτων (είναι ο μόνος που παράγει από πολύ νωρίς νήματα μέχρι τον αριθμό 40, στριφτά ή άστριφτα κλπ).¹³

¹² Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 321, 322, 325, 333

¹³ *ό.π.*, σ.σ 332-333

Όσον αφορά τον κλάδο των τροφίμων, οι εγκαταστάσεις αυξάνονται γεγονός που οφείλεται στον πολλαπλασιασμό των μικρών εργοστασίων ζυμαρικών καθώς και των μικρών οινοπνευματοποιείων. Ταυτόχρονα η αλευροβιομηχανία συγκεντρώνεται κυρίως στον Πειραιά, το κύριο κέντρο του σιτεμπορίου, και είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένη στις σημαντικές διακυμάνσεις που υφίστανται οι τιμές του σταριού στη δεκαετία του 1880 οι οποίες μοιραία θα συμπαρασύρουν σε αλυσιδωτές πτωχεύσεις (κυρίως στα 1883-1884 και 1889-1890) σιτέμπορους και αλευροβιομήχανους.¹⁴

Σχετικά με τον κλάδο των μηχανοκατασκευών αυτός στα δύσκολα χρόνια 1875-77 γνωρίζει μερικές αποτυχίες (χρεωκοπία της επιχείρησης των αδελφών Περρέν). Στα επόμενα χρόνια 1879-1882 ο κλάδος προοδεύει αισθητά στον Πειραιά. Δημιουργούνται τρεις νέες επιχειρήσεις, ενώ τα πρώτα μηχανοποιεία των Βασιλειάδη και Μακ Δούαλ επεκτείνονται¹⁵. Οι πρώτοι πελάτες των τελευταίων αυτών μηχανοποιείων στρατολογούνται ανάμεσα στις τάξεις των ιδιοκτητών των πρώτων ατμοκίνητων εργοστασίων που ιδρύονται στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870. Τέσσερα νηματοουργεία του Πειραιά είχαν εφοδιαστεί με ατμομηχανές κατασκευασμένες εν μέρει ή εν όλω στα πειραιϊκά μηχανοποιεία. Τα ελληνικά μηχανοποιεία αρχικά περιορίζονται στην κατασκευή των απλούστερων σχετικά μερών, όπως είναι οι λέβητες και οι χυτοσιδηρές βάσεις, για να περάσουν αργότερα και στην κατασκευή και των υπόλοιπων τμημάτων των ατμομηχανών.¹⁶ Πάντως η κατασκευή μηχανών δεν μπόρεσε να εκτοπίσει από την εσωτερική αγορά τα ξένα μηχανήματα που ήταν φθηνότερα και απαλλαγμένα από τους εισαγωγικούς δασμούς. Όταν μάλιστα περιορίζεται η αγορά μηχανημάτων εξαιτίας της επιβράδυνσης των επενδύσεων στη βιομηχανία (από τα μέσα της δεκαετίας του 1880), τα μηχανουργεία, για να επιβιώσουν, διαφοροποιούν την παραγωγή τους και κατασκευάζουν κατά παραγγελία κάθε είδους αντικείμενα για τις οικοδομές, τα εργοστάσια, τα καράβια κλπ.¹⁷ Τα μεγάλα μηχανουργεία του Πειραιά και του Βόλου (Μ. Σταματόπουλου και Γκλαβάνη-Καζάζη) προχωρούν στην κατασκευή αγροτικών εργαλείων, όπως σιδερένια άροτρα και άλλα εργαλεία

¹⁴ *ό.π.*, σ.σ 235-236, 285

¹⁵ Χ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 238

¹⁶ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 135

¹⁷ Χ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 239, 241

για τη θεσσαλική πεδιάδα, ελαιοπιεστήρια, στεμφυλοπιεστήρια και εξαρτήματα μύλων για την Πελοπόννησο και τα νησιά. Οι μεγαλύτερες μονάδες στρέφονται στις μεταφορές, σιδηρόδρομους και ναυτιλία (μηχανοστάσια Ελληνικής εταιρείας Σιδηροδρόμων, Πειραιάς 1902, Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων, Βόλος 1889, «Βασιλειάδης» του Πειραιά με νέο εργοστάσιο από το 1898, «Νεώριο» στην Ερμούπολη). Περιορίζονται όμως στις επισκευές και δεν προχωρούν στη μαζική ναυπήγηση σιδηρών ατμόπλοιων, ούτε στην παραγωγή τροχαίου υλικού λόγω απουσίας μιας βιομηχανικής πολιτικής για τη στήριξη της βαριάς βιομηχανίας τόσο από το κράτος όσο και από τις τράπεζες.¹⁸

Όσον αφορά τον κλάδο της ελαφρά χημικής βιομηχανίας παρά την αύξηση των εγκαταστάσεων (πυρηνελαιουργεία – σαπυνοποιεία) δεν παρατηρείται καμιά ουσιαστική αλλαγή. Στον τομέα των εκρηκτικών το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο, που είχε ιδρυθεί το 1874, θα παράγει μεγάλες ποσότητες πυρίτιδας και άλλων πυρομαχικών, όταν παρουσιάζεται η ζήτηση από το στρατό (1877 – 1882). Στις αρχές της δεκαετίας του 1890 θα παρασκευάσει θειϊκό οξύ και θειϊκό χαλκό χωρίς όμως αυτά να γνωρίσουν σημαντική επιτυχία στην εγχώρια αγορά. Μόνο στα 1909 με το άνοιγμα της αγοράς χημικών λιπασμάτων για τη γεωργία ο κλάδος της βαριάς χημικής βιομηχανίας θα πραγματοποιήσει το αποφασιστικό του βήμα.¹⁹

Απ' όσα αναφέρθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε ότι στην περίοδο που εξετάζουμε η εκβιομηχάνιση δεν προχωρά σε νέους κλάδους μεταποίησης, ενώ οι παλαιότερες βιομηχανίες περιορίζονται αποκλειστικά στην εγχώρια αγορά, αφού χάνουν τις αγορές των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου στις οποίες είχαν προσπαθήσει να διεισδύσουν.

¹⁸ Χ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδος*, σ.σ 185-187

¹⁹ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 242 , 244

Προϊόντα και αγορές της βιομηχανίας στις αρχές του 20ού αιώνα

Η βιομηχανία γνωρίζει στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα μια ανάκαμψη εκτατικού χαρακτήρα χάρη στην υποτίμηση της δραχμής. Η υποτίμηση της δραχμής σε συνδυασμό με την αύξηση των τελωνειακών δασμών που επιβλήθηκε το 1887 και το 1892 πάνω σε προϊόντα τρέχουσας κατανάλωσης, όπως ορισμένα υφάσματα, σαπούνια, παπούτσια, ρούχα, ζάχαρη, ευνόησαν την επέκταση της βιομηχανίας στους τομείς παραγωγής καταναλωτικών αγαθών.²⁰

Η εκτατική αυτή ανάπτυξη ανακόπτεται στα μέσα της δεκαετίας του 1910 με την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος και από το 1906 – 1914 ανοίγουν νέα μέτωπα στο χώρο του δευτερογενούς τομέα.²¹

Όσον αφορά τις παλιές βιομηχανίες, αυτές παρουσιάζουν μια σημαντική διασπορά στο γεωγραφικό χώρο. Οι γεωργικές βιομηχανίες, εκείνες δηλαδή που επεξεργάζονται τα αγροτικά προϊόντα (μύλοι, ελαιοτριβεία, οινοποιεία, εργοστάσια ντοματοπολτού, κονσερβών κλπ) βρίσκονται εγκατεστημένες στις περιοχές των πρώτων υλών τους. Πρόκειται για βιομηχανίες που λειτουργούν εποχικά χρησιμοποιώντας το φθινό εργατικό δυναμικό που τους προσφέρει σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα η ύπαιθρος. Πέρα όμως από τις γεωργικές βιομηχανίες υπάρχουν διάσπαρτες σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές και παραδοσιακές βιομηχανικές μονάδες, μικρού μεγέθους, εντάσεως εργασίας, η ανάπτυξη των οποίων ευνοείται από την προστασία των τοπικών αγορών από τα διαπύλια τέλη και το υψηλό μεταφορικό κόστος. Νέα εργοστάσια βαμβακουργίας έχουν δημιουργηθεί στην Ερμούπολη, το Βόλο και τις πόλεις, Βέροια, Νάουσα, Έδεσσα, της Μακεδονίας, ενώ ταυτόχρονα επιβιώνουν τα παλαιότερα στη Λιβαδειά, τη Χαλκίδα και τη Στυλίδα. Από την άλλη τα νησιά Σάμος, Χίος, Λέσβος διαθέτουν βυρσοδεφεία, ενώ μικρές μηχανουργικές εγκαταστάσεις υπάρχουν σε πολλές σημαντικές πόλεις.

²⁰ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ.σ 340 - 341

²¹ Χ. Αγριαντώνη, « Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900 – 1922. Οι απαρχές.τ.Α1*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 184

Παρά τη γεωγραφική διασπορά των βιομηχανικών εγκαταστάσεων η βιομηχανία συγκεντρώθηκε κυρίως στον Πειραιά, το Βόλο, την Ερμούπολη και τη Νάουσα που έγιναν πόλεις αποκλειστικά βιομηχανικές, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη που απέκτησαν εκτεταμένες βιομηχανικές ζώνες και ακόμη την Πάτρα, τη Χαλκίδα και την Κέρκυρα, την Καλαμάτα, την Καβάλα και τη Λάρισα. Η περιφέρεια του συγκροτήματος Αθήνας-Πειραιά (Δραπετσώνα, Κερασίσι, Ελευσίνα) υποδέχθηκε τις οχληρές βιομηχανικές μονάδες μεγάλου μεγέθους, ενώ οι ελαφρότερες βιομηχανίες εγκαταστάθηκαν στο Φάληρο, Μοσχάτο, Καλλιθέα. Στη Θεσσαλονίκη οι βιομηχανίες συγκεντρώθηκαν ανατολικά και δυτικά του λιμανιού, ενώ στην Πάτρα στην παραλία.²²

Οι κατευθύνσεις που πήρε η βιομηχανία, ιδιαίτερα οι κλάδοι των ειδών τρέχουσας κατανάλωσης οι οποίοι αποτελούσαν την πλειονότητα του δευτερογενούς τομέα, καθορίστηκαν ουσιαστικά από τη μικρή εγχώρια αγορά χαμηλών εισοδημάτων στην οποία απευθύνονταν. Γι' αυτό και η βιομηχανία περιορίστηκε στην παραγωγή λίγων, φθηνών, χαμηλής ποιότητας, πανομοιότυπων προϊόντων: νήματα αριθμών 4-24, χονδρά σολοδέρματα για παπούτσια, υφάσματα δρίλινα και αλατζάδες κλπ. Την παραγωγή τέτοιων προϊόντων υπαγόρευε ακόμη η έλλειψη τεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων και η ποιότητα των πρώτων υλών.

Απέναντι στις παλιότερες βιομηχανίες αναπτύσσονται νέοι κλάδοι, όπως ο κλάδος των χημικών, ο ηλεκτρισμός, η ζυθοποιία, τα οικοδομικά υλικά, η χαρτοποιία και η καπνοβιομηχανία.²³

Στις χημικές βιομηχανίες, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στον Πειραιά, Δραπετσώνα, Ελευσίνα, χρησιμοποιούσαν εγχώριες πρώτες ύλες, όπως ρητίνες, ελαιοπυρήνες, οινολάσπη κλπ και κατασκεύαζαν προϊόντα για διαλύσεις, λίπανση και καθαρισμό, χρώματα για κάθε χρήση και κυρίως για τα βαφεία υφασμάτων, αμυλοσάκχαρο και ζύμες για τις βιομηχανίες τροφίμων, κόλλες και βερνίκια για τους τσαγκάρηδες κλπ. Το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο που είχε αρχίσει να διαθέτει στην αγορά θειϊκό και νιτρικό οξύ, θειϊκό σίδηρο για την καταπολέμηση του περονόσπορου συμμετείχε στην ίδρυση το 1909 της Α.Ε Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΧΠΛ) και της παραχώρουσε την παραγωγή θειϊκού οξέος και χημικών. Το εργοστάσιο της ΑΕΧΠΛ που

²² Χ. Αγραντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ.σ 183-184

²³ *ό.π.*, σ.σ 183-184

εγκαταστάθηκε στη Δραπετσώνα προμήθευε με οξέα τις βιομηχανίες και με υπερφωσφορικά λιπάσματα και γεωργικά φάρμακα τους αγρότες.²⁴

Μια σημαντική νέα βιομηχανία που αναπτύσσεται στο χώρο των αστικών δικτύων είναι η βιομηχανία του ηλεκτρισμού με πρώτη και κύρια χρήση το φωτισμό. Ήδη από το 1888 έχει ιδρυθεί η πρώτη μικρή εγκατάσταση παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην Αθήνα από τη Γενική Εταιρεία Εργοληψιών (ΓΕΕ). Η τελευταία σχεδόν δέκα χρόνια μετά συμμετέχει μαζί με την Thomson - Houston της Μεσογείου, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ), την Τράπεζα Αθηνών και άλλους μικρότερους Έλληνες και Γάλλους κεφαλαιούχους στην ίδρυση της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας Α.Ε (ΕΗΕ). Αυτή δεν περιορίζεται μόνο στην περιοχή της πρωτεύουσας, αλλά προχωρεί στην ηλεκτροδότηση της Ερμούπολης, του Αργοστολίου, του Πειραιά, της Καλαμάτας και άλλων αστικών δικτύων. Το 1903 ανεγείρεται ο πρώτος ατμοηλεκτρικός σταθμός υψηλής τάσεως στο Νέο Φάληρο ο οποίος ηλεκτροδοτεί τους τροchioδρόμους και το σιδηρόδρομο Αθήνας-Πειραιά (η ολοκλήρωση αυτών των έργων έγινε το 1907).²⁵

Μια άλλη νέα βιομηχανία, η οποία αναπτύσσεται στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, χάρη στις εξαγωγές, είναι η καπνοβιομηχανία. Αυτή θα γνωρίσει ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 και την προσάρτηση της Μακεδονίας-Θράκης, περιοχών παραγωγής και επεξεργασίας καπνού. Η παραγωγή καπνού στην Παλαιά Ελλάδα αρχίζει να αναπτύσσεται από το τέλος του 19^{ου} αι. στην περιοχή της Θεσσαλίας, Αργολίδας και Αργινίου. Ο μεγάλος όγκος του καπνού εξαγόταν σε φύλλα. Η επεξεργασία (διαλογή και δεματοποίηση) και εμπορία των φύλλων του καπνού ανήκε στον ιδιωτικό τομέα. Όσον αφορά την κατεργασία του καπνού (κοπή και σιγαροποιία) για διάθεση στην εγχώρια αγορά αυτή γινόταν στα δημόσια καπνοκοπτήρια τα οποία έχουν αρχίσει να ιδρύονται ήδη από το 1883.²⁶

Άλλοι δύο βιομηχανικοί κλάδοι που αναπτύχθηκαν από το τέλος του 19^{ου} αι. χάρη στις εξαγωγές είναι τα μεταλλεία και η βιομηχανία οίνων και ποτών. Όσον αφορά το μεταλλευτικό τομέα ο όγκος των εξορύξεων και των

²⁴ ό.π., σ.σ 187-189

²⁵ Χ. Αργιαντώνη, « Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ.σ 190-192

²⁶ ό.π., σ.σ 197, 207

εξαγωγών υπερτριπλασιάστηκε μεταξύ 1890-92 και 1905-07. Ως το 1907 τα σιδηρομεταλλεύματα αντιπροσώπευαν το 85-90% του όγκου της παραγωγής και εξάγονταν ακατέργαστα.

Από την άλλη μεριά η ανάπτυξη του κλάδου οίνων και ποτών ευνοήθηκε από συγκυριακές διεθνείς συνθήκες και από τη φθηνή τιμή της σταφίδας. Σημαντική υπήρξε η ίδρυση το 1906 της « Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων» (ΕΕΟΟ) από την Προνομιούχο Εταιρεία που διαχειριζόταν το παρακράτημα της σταφίδας. Η ΕΕΟΟ, στην οποία συγχωνεύτηκαν οι δύο μεγαλύτερες επιχειρήσεις του κλάδου, η «Ε. Χαρίλαος και Σία» και « Εταιρεία Οινοποιίας και Γεωργικής βιομηχανίας», πρώην « Ζάνος, Ρως και Σία», δημιούργησε ένα δίκτυο οινοποιείων και οινοπνευματοποιείων σ'όλη τη χώρα και έφθασε να διαχειρίζεται τα 2/3 της παραγωγής οίνων και οινοπνευμάτων. Εξήγε μαζοποιημένη σταφίδα, επώνυμα ποτά και κρασιά «Βότρυς» μέσω συμβάσεων με ξένες εταιρείες και προχώρησε στη δημιουργία νέων προϊόντων από τη σταφίδα, όπως φωτιστικό οινόπνευμα και μαρμελάδες.²⁷

Μόνο όμως αυτοί οι τρεις βιομηχανικοί κλάδοι, μεταλλευτικός κλάδος, καπνοβιομηχανία και κλάδος οίνων και οινοπνευμάτων, μπόρεσαν να περάσουν τα στενά όρια της εγχώριας αγοράς και να εξάγουν τα προϊόντα τους στο εξωτερικό. Το σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας αναζήτησε ουσιαστικά την πελατεία του στην εσωτερική αγορά. Οι λόγοι της αδυναμίας διεξόδου στις εξωτερικές αγορές υπήρξαν η απουσία εξαγωγικής πολιτικής για τη βιομηχανία, οι ξεπερασμένες εμπορικές πρακτικές και κυρίως η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων.

Κύριος στόχος της ελληνικής εμπορικής πολιτικής, ήδη από την τρικουπική περίοδο, υπήρξε η προώθηση των εξαγωγών των αγροτικών προϊόντων, και κυρίως της σταφίδας, με αποτέλεσμα σ'όλες τις διμερείς εμπορικές συμβάσεις να επικρατούν ευνοϊκοί όροι για τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα των άλλων χωρών.²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ελληνογερμανική εμπορική συμφωνία του 1884 που απήλλαξε από τους δασμούς τα προϊόντα της γερμανικής σιδηρουργίας. Γενικότερα όμως το ελληνικό κράτος-στην εξεταζόμενη και όχι μόνο περίοδο-

²⁷Χ. Αγριαντώνη, « Βιομηχανία» στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ.σ 196, 203

²⁸ ό.π, σ. 192

ακολούθησε την πολιτική της ατέλειας για τα προϊόντα της σιδηρουργίας των βιομηχανικά ανεπτυγμένων εμπορικών εταίρων της, για να εξασφαλίσει τη διάθεση των αγροτικών προϊόντων της.²⁹

Βέβαια δε θα πρέπει να παραληφθεί το έστω και μικρό ενδιαφέρον που έδειξε η κυβέρνηση Δηλιγιάννη στις αρχές της δεκαετίας του 1890 για τις βιομηχανικές εξαγωγές. Ύστερα από αίτημά της οι Έλληνες πρόξενοι υπέβαλλαν συστηματικά εμπορικές εκθέσεις για τις αγορές της περιοχής τους, ενώ άρχισαν να ιδρύονται ελληνικά εμπορικά επιμελητήρια στην Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια και εκθετήρια ελληνικών προϊόντων σε πολλές πόλεις. Ωστόσο σ'αυτές τις προσπάθειες καμιά ιδιαίτερη θέση δε δόθηκε στα βιομηχανικά είδη.

Πέρα από την απουσία εξαγωγικής πολιτικής οι ξεπερασμένες εμπορικές πρακτικές λειτούργησαν απαγορευτικά για τη διείσδυση των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων στις αγορές της Ανατολής και των Βαλκανίων. Οι Έλληνες έμποροι αυτών των περιοχών έμεναν προσκολλημένοι σε παλιές εμπορικές πρακτικές και δεν εφάρμοζαν νέες μεθόδους διανομής με τις ταυτόχρονες αγορές και πωλήσεις, τους περιοδεύοντες πράκτορες κλπ. Έτσι μόνο οι επιχειρήσεις που είχαν δικά τους υποκαταστήματα ή αντιπροσώπους (λίγες ως προς τον αριθμό) μπόρεσαν να σημειώσουν επιτυχία στις ξένες αγορές.

Ο τελευταίος, και ίσως σημαντικότερος, παράγοντας που συμπληρώνει το πλέγμα των δυσμενών για τις βιομηχανικές εξαγωγές όρων υπήρξε η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων. Τα ελληνικά προϊόντα τρέχουσας κατανάλωσης ακριβώς λόγω της χαμηλής τους ποιότητας δεν είχαν κάποιο πλεονέκτημα απέναντι στα ομοειδή προϊόντα που παρήγαγαν οι εγχώριες βιομηχανίες των γειτονικών χωρών.³⁰

Συμπερασματικά εκείνο που μπορούμε να σημειώσουμε είναι ότι η βιομηχανία στις αρχές του 20ού αιώνα επεκτείνεται ανοίγοντας νέα μέτωπα, ωστόσο δεν κατορθώνει να περάσει -με ελάχιστες εξαιρέσεις- τα στενά όρια της εσωτερικής αγοράς και να διαθέσει τα προϊόντα της στο εξωτερικό.

²⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ.σ 145-146

³⁰ Χ. Αγραντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ.σ 192-195

Χωροθέτηση και προϊόντα της βιομηχανίας στην περίοδο του μεσοπολέμου

Η διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-13 αποτέλεσε ευνοϊκή συγκυρία για τη βιομηχανία και ιδιαίτερα για τους κλάδους της αλευροβιομηχανίας και της υφαντουργίας. Μετά τη λήξη των πολεμικών ενεργειών ο υπερδιδπλασιασμός της χώρας με την προσάρτηση νέων εδαφών καθυστερημένων «βιομηχανικά» σε συνδυασμό με τους περιορισμούς του Α Παγκοσμίου Πολέμου και την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου, τον αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά (1916-17) και τη στρατοπέδευση αγγλογαλλικών συμμαχικών δυνάμεων στη Μακεδονία δημιούργησαν αυξημένες ανάγκες για βιομηχανικά προϊόντα, κυρίως για προϊόντα τρέχουσας κατανάλωσης. Οι συνθήκες φυσικού προστατευτισμού που επέβαλε ο πόλεμος οδήγησε σε μια υπερδραστηριοποίηση που περιορίστηκε στους καταναλωτικούς κλάδους εντάσεως εργασίας και προώθησε προϊόντα υψηλού κόστους και χαμηλής ποιότητας.³¹

Στις 18 Δεκεμβρίου του 1920 πραγματοποιείται η πρώτη συστηματική απογραφή « βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων» (είχε προηγηθεί η ατελής απογραφή του 1917) η οποία θα επιτρέψει μια σχετικά ικανοποιητική καταγραφή στο χώρο της μεταποίησης. Σύμφωνα με την απογραφή υπήρχαν στην Ελλάδα το 1920 33.811 βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες, οι οποίες απασχολούσαν συνολικά 154.633 άτομα.³²

Όσον αφορά τη σύνθεση των επιχειρήσεων διαπιστώνεται ότι στις μικρές επιχειρήσεις των 1-5 ατόμων την πρώτη θέση κατέχει, από την άποψη του αριθμού των εγκαταστάσεων και των απασχολούμενων, η βιομηχανία τροφίμων, ενώ ακολουθούν η βυρσοδεψία, η μηχανουργία και η βιοτεχνία ενδυμάτων. Πάνω από τις μισές μικρές επιχειρήσεις (58,8%) λειτουργούν όλο το χρόνο, ενώ ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό (20,15%) διακόπτει τη λειτουργία του για χρονικό διάστημα άνω των έξι μηνών. Στις μεσαίες

³¹ Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*, τ. Α, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1993, σ. 106

Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936 (Βιομηχανία-Βιοτεχνία)*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1987, σ.σ 83-85

³² Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ.σ 114

επιχειρήσεις των 6-25 ατόμων η βιομηχανία τροφίμων κατέχει πολύ σημαντική θέση, το 36,5% των επιχειρήσεων και το 35,27% των απασχολούμενων ατόμων. Στις μεγάλες μονάδες άνω των 25 ατόμων η βιομηχανία τροφίμων, ενώ εξακολουθεί να διατηρεί την πρώτη θέση από άποψη εγκαταστάσεων, βρίσκεται στην τρίτη θέση όσον αφορά το εργατικό δυναμικό υπερσκελιζόμενη από την υφαντουργία και τη βιομηχανία καπνού.

Η περιοχή της Αττικής και της Βοιωτίας συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των μονάδων παραγωγής και των εργαζομένων, ενώ ακολουθούν η Θεσσαλονίκη και η περιοχή της Αχαΐας (Πάτρα).³³

Από το 1923 μέχρι το 1927 παρατηρείται μια σημαντική διόγκωση του βιομηχανικού τομέα με τη δημιουργία νέων μονάδων. Η υπερδραστηριοποίηση στον τομέα της μεταποίησης υπήρξε το αποτέλεσμα των νέων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που δημιουργήθηκαν από τις επιπτώσεις της μικρασιατικής καταστροφής. Η αγορά των καταναλωτικών αγαθών διευρύνεται λόγω της αύξησης της ζήτησης για είδη πρώτης ανάγκης, όπως τρόφιμα και ρουχισμό, που προκάλεσε η εισροή του προσφυγικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία. Αυτό σε συνδυασμό με τη διατήρηση των ευνοϊκών παραγόντων, όπως υψηλός πληθωρισμός, εξωτερική υποτίμηση του νομίσματος και δασμολογική πολιτική, οδήγησαν στην ποσοτική αύξηση του δευτερογενούς τομέα, όχι όμως και στην ποιοτική αναβάθμισή του. Τη διατήρηση των υπάρχουσών παραγωγικών δομών τη μαρτυρεί η δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού μικρών επιχειρήσεων (κυρίως από πρόσφυγες) έντασσεως εργασίας, με μικρή επένδυση κεφαλαίου που λειτουργούσαν με πληθωριστικά κέρδη χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για τη βελτίωση της παραγωγικότητας. Ανάμεσα στις βιοτεχνίες που αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα από τους πρόσφυγες συγκαταλέγονται η ταπητουργία, η παραγωγή της οποίας προοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά για εξαγωγή, αλλά και βιοτεχνίες κατασκευής ειδών Κιουτάχειας, διακοσμητικών ειδών και λαϊκής τέχνης.³⁴

³³ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές*, σ.σ 89, 91

Κ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ.σ 92-93

³⁴ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές*, σ. 97

Μ. Ρηγίνος, « Διακυμάνσεις ημερομισθίων (1912-1936)», στο *Τα Ιστορικά*, τ.3, τχ 5, Ιούνιος 1986, σ. 171

Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες*, σ.σ 325, 303

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε τα στοιχεία της βιομηχανικής απογραφής του 1930 που παρέχουν μια εικόνα της εξέλιξης που σημείωσε η ελληνική βιομηχανία στη διάρκεια της περιόδου 1920-1930.

Η απογραφή των «καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων» που διενεργήθηκε από το υπουργείο της Εθνικής Οικονομίας στις 4 Σεπτεμβρίου του 1930 αποκάλυψε την ύπαρξη 67.892 βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων που απασχολούσαν 232.763 άτομα.³⁵

Σε σχέση με τα στοιχεία της απογραφής του 1920 παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των μονάδων, αλλά και των απασχολουμένων, ενώ η βιομηχανία εξακολουθεί να είναι συγκεντρωμένη στους κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών.³⁶

Στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις η βιομηχανία τροφίμων εξακολουθεί να βρίσκεται στην πρώτη θέση με τις βιομηχανίες δέρματος, νημάτων και υφασμάτων να ακολουθούν. Στις μεγάλες μονάδες πρώτη έρχεται η υφαντουργία, δεύτερος ο κλάδος των οικοδομικών κατασκευών (που, αν και βρίσκεται στη δεύτερη θέση από την άποψη του αριθμού των μονάδων που συγκεντρώνει, απασχολεί ωστόσο περισσότερους εργάτες από την υφαντουργία) και στην τρίτη θέση η βιομηχανία τροφίμων.³⁷

Η εποχικότητα παραμένει βασικό στοιχείο της παραγωγής σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Σύμφωνα με την απογραφή το 20,3% των βιομηχανικών καταστημάτων εργάζονταν εποχικά. Το 12% των επιχειρήσεων έκλεινε πάνω από έξι μήνες, το 5,6% από τρεις ως έξι μήνες και το 2,75 ως τρεις μήνες. Γύρω στους τρεις μήνες σταματούσαν στην καπνοβιομηχανία, από τρεις ως έξι μήνες στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις και πέραν των έξι μηνών στις βιομηχανίες τροφίμων.³⁸

Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή οι περισσότερες μονάδες (30%) και εργαζόμενοι (43,6%) συγκεντρώνονται στην Κεντρική Ελλάδα, ενώ το 25% των εργοστασίων και το 22% των εργατών στη Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία και Θράκη). Ειδικότερα η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά συγκεντρώνουν το

³⁵ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές*, σ.σ 117

³⁶ Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου*, σ. 11

³⁷ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές*, σ.117

³⁸ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1993, σ. 403

μεγαλύτερο ποσοστό των μονάδων παραγωγής και του απασχολούμενου προσωπικού με τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο και την Πάτρα να ακολουθούν.³⁹

Από το 1932-33 και εξής η ελληνική βιομηχανία θα γνωρίσει μια νέα φάση ανάπτυξης μέσα στις συνθήκες «θερμοκηπίου» που δημιουργούν τα μέτρα που συνοδεύουν την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης από την ελληνική κυβέρνηση στις 26 Απριλίου 1932. Η επιβολή περιορισμών στις εισαγωγές και η αύξηση των δασμών, λειτούργησαν προστατευτικά για την εγχώρια βιομηχανία και την ανέδειξαν ως τον κύριο προμηθευτή της εσωτερικής αγοράς.⁴⁰

Παράλληλα ενισχύεται η τάση συγκέντρωσης της βιομηχανίας στην περιοχή της πρωτεύουσας, γεγονός που οφείλεται και στη μεταφορά σημαντικών επαρχιακών βιομηχανιών στο κέντρο.⁴¹

³⁹ Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες*, σ.σ 117-118

⁴⁰Κ. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Νεότερος ελληνισμός από το 1913-1941 μ.Χ.*, τ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 340

⁴¹ Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου*, σ.σ 114, 117, 147

Η βιομηχανική παραγωγή στο Βόλο

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει λόγος για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις που αναπτύχθηκαν στην πόλη του Βόλου, τα προϊόντα τους, καθώς επίσης και τις αγορές τους. Προηγουμένως όμως θα ήθελα να αναφέρω σύντομα τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας της πόλης.

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881, ο Βόλος έγινε το πεδίο έντονης βιομηχανικής δραστηριότητας και μετατράπηκε στο τέλος του αιώνα στο δεύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας μετά τον Πειραιά.⁴²

Η εκβιομηχάνισή του συνδέθηκε άμεσα με τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη που γνώρισε η πόλη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο Βόλος ήδη από το 1830 με την ίδρυση από εμπόρους της νέας πόλης είχε αναπτύξει μια αρκετά σημαντική εμπορική δραστηριότητα, η οποία κορυφώθηκε μετά την ένταξή του στο ελληνικό κράτος. Αυτήν την περίοδο το λιμάνι του Βόλου απέκτησε ιδιαίτερη σημασία ως το βορειότερο λιμάνι της ελληνικής επικράτειας συντελώντας καθοριστικά στην ανάδειξη του Βόλου σε οικονομικό κέντρο της Θεσσαλίας.⁴³

Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης, τόσο η εμπορική όσο και η βιομηχανική, δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής. Πράγματι μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας ξεκίνησε η κατασκευή μιας σειράς δημοσίων έργων (σιδηροδρομική σύνδεση του Βόλου με το Πήλιο και την ενδότερη Θεσσαλία, κατασκευή του λιμανιού, διευθέτηση χειμάρρων, πολεοδομικό σχέδιο) που διευκόλυναν την οικονομική δραστηριότητα.⁴⁴ Μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους αναπτύσσεται σημαντική χερσαία και θαλάσσια υποδομή, η οποία ενοποίησε οικονομικά τον εθνικό χώρο με αποτέλεσμα ο Βόλος να καταστεί η διέξοδος της άμεσης και ευρύτερης ενδοχώρας του προς τη θάλασσα, ιδιαίτερα πριν από τη

⁴² Β. Χαστάογλου, « Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: Η ανάδυση της βιομηχανικής πόλης», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995, σ. 99

⁴³ Α. Πρασά, « Το βιομηχανικό θαύμα και η κάμψη», στο *Ε. Ιστορικά: Βόλος: Το αστικό θαύμα (19^{ος} – μέσα 20^{ού} αιώνα)*, τχ 66, 18 Ιανουαρίου 2001, σ. 11

Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, τ. Α, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 1999, σ. 83

⁴⁴ Α. Πρασά, « Το βιομηχανικό θαύμα» στο *Ε. Ιστορικά*, σ. 11

σιδηροδρομική σύνδεση Λάρισας – Πειραιά που επαναπροσανατόλισε την κίνηση της περιοχής προς το Νότο. Ως το 1886 είχε δημιουργηθεί το σιδηροδρομικό δίκτυο το οποίο περιλάμβανε δύο γραμμές, τη γραμμή του Βόλου - Βελεστίου – Λάρισας (65 χμ) και τη γραμμή Βελεστίου - Φαρσάλων – Καρδίτσας – Τρικάλων - Καλαμπάκας (147 χμ), πλάτους ενός μέτρου, που διέσχιζαν τις δύο μεγάλες πεδιάδες της Θεσσαλίας με κεφαλή το λιμάνι του Βόλου, ενώ από το 1895 λειτουργούσε το ατμοκίνητο τρένο που ένωνε το Βόλο με τα Λεχώνια (13 χμ). Η προέκταση αυτής της σιδηροδρομικής γραμμής που οδηγούσε στις Μηλιές τέθηκε σε λειτουργία το 1903 και ένωσε το Βόλο με την ενδοχώρα του Πηλίου.⁴⁵

Η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου υπήρξε ένα πολύ σημαντικό έργο που εξυπηρέτησε την εμπορική και βιομηχανική κίνηση, μιας και οι οδικές συγκοινωνίες ακόμη και μετά την προσάρτηση ήταν πρακτικά ανύπαρκτες. Τα καραβάνια ακολουθούσαν ακόμη τα φυσικά μονοπάτια και τους δρόμους από την εποχή του Αλή Πασά, ενώ το κόστος των μεταφορών ήταν ασύμφορο. Το 1895 ξεκίνησαν οι εργασίες για την κατασκευή της πρώτης αμαξιτής οδού Βόλου – Πορταριάς (μήκους 10 χμ), ενώ αρκετά χρόνια νωρίτερα, το 1883, άρχισε η κατασκευή οδού από τη Γορίτσα προς την Αγριά.⁴⁶

Σημαντικά ακόμη για τη διευκόλυνση της εμπορικής κίνησης ήταν και τα λιμενικά έργα που ξεκίνησαν λίγα χρόνια μετά την προσάρτηση, το 1892, και ολοκληρώθηκαν σε τρεις φάσεις: 1892-1902, 1903-1912 και 1926-1932. Γι' αυτό μάλιστα το σκοπό είχαν ιδρυθεί η Λιμενική Επιτροπή και το Λιμενικό Ταμείο Βόλου και είχαν επιβληθεί ειδικοί λιμενικοί φόροι.⁴⁷

Ο Βόλος λοιπόν μετά την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό κράτος είχε καταστεί ο οικονομικός πόλος της Θεσσαλίας, χάρη στην πλεονεκτική του θέση, όσον αφορά το εμπόριο. Η οικονομική του ευρωστία οδήγησε Έλληνες και ξένους κεφαλαιούχους να επενδύσουν τα κεφάλιά τους στην αγορά της γης και το εμπόριο, ενώ συντέλεσε στην αύξηση του πληθυσμού, καθώς προσέλκυσε κατοίκους από την ελεύθερη και την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα,

⁴⁵ Β. Χαστάογλου, « ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα», στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, σ.σ 99-100

Β. Χαστάογλου, *Βόλος, πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 2002, σ.σ 49-50

⁴⁶ Ο.π., σ. 47

⁴⁷ Δ. Τσοποτός, *Ιστορία του Βόλου*, Βόλος, Καλλιτεχνικός οργανισμός του Δήμου Βόλου, 1991, σ.σ 289-291

διαμορφώνοντας παράλληλα και τις συνθήκες για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας.

Η ύπαρξη κεφαλαίων και εσωτερικής αγοράς, η εύκολη πρόσβαση στις πρώτες ύλες χάρη στην ανάπτυξη του σιδηροδρόμου, καθώς επίσης και η προσφορά εργασίας δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την εκβιομηχάνιση της πόλης από πολύ νωρίς.⁴⁸ Στην ανάπτυξη της βιομηχανίας συντέλεσε επίσης η δημιουργία πιστωτικών οργανισμών με αποτέλεσμα τη μείωση των επιτοκίων (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίστηκε η τοκογλυφία). Ως το 1900 ιδρύθηκαν στο Βόλο η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882), η Τράπεζα Αθηνών (1894), η Τράπεζα Κοσμάδοπούλου (1895), το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (1897), η Βιομηχανική και η Τράπεζα Λεβή – Βαρούχ. Ακολούθησε ως το 1933 η ίδρυση υποκαταστημάτων της Ιονικής, Λαϊκής και Εμπορικής Τράπεζας, η Τράπεζα Θεσσαλίας και η Τράπεζα Καραβασίλη.⁴⁹

Οι πρώτες μεταποιητικές δραστηριότητες δημιουργήθηκαν στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση της πόλης στον ελληνικό κορμό⁵⁰ και ασχολούνταν με τη μεταποίηση των προϊόντων της ευρύτερης περιοχής για την κάλυψη των αναγκών της τοπικής αγοράς.⁵¹

Από το 1883 ως το 1894 δημιουργήθηκαν δεκατρία ατμοκίνητα εργοστάσια: πέντε ατμόμυλοι, τρία σιδηρουργεία, τρία βυρσοδεψεία, ένα μηχανουργείο των σιδηροδρόμων, ένα χαλυβουργείο. Τα επόμενα χρόνια προστέθηκαν καινούργια και ως το 1910 ο αριθμός τους ξεπέρασε τα είκοσι.⁵²

Το 1883 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο μηχανουργείο, «Η Θεσσαλία», του Μελέτιου Κ. Σταματόπουλου. Οι κύριοι τομείς της δραστηριότητάς του ήταν οι εργολαβίες δημοσίων τεχνικών έργων, η κατασκευή γεωργικών μηχανημάτων, που αποσκοπούσε στην κάλυψη των αναγκών για τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής, και η κατασκευή και επισκευή

⁴⁸ Αιγ. Δημόγλου, « Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου», στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, σ. 120

⁴⁹ *ό.π.* σ. 104

Α, Πρασά, « Το βιομηχανικό θαύμα», στο *Ε. Ιστορικά*, σ.σ 11-12

⁵⁰ Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας στον τομέα της μεταποίησης αναφέρονται η χαλβαδοποιία Τσούγκου (ιδρύθηκε το 1841), με τη μορφή μικρού ιπποκίνητου εργαστηρίου, ο αλευρόμυλος των αδελφών Γκλαβάνη (ιδρ. το 1860) και ο ατμόμυλος του Κεφαλλονίτη εμπόρου Αριστείδη Μουσούρη (ιδρ. 1869). Βλ. Α. Πρασά, « Το βιομηχανικό θαύμα», στο *Ε. Ιστορικά*, σ. 11

⁵¹ Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ. 127

⁵² Β. Χαστάογλου, « Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ό αιώνα», στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, σ. 103

προϊόντων από μέταλλο. Έτσι συμμετείχε στις εργασίες της κατασκευής των θεσσαλικών σιδηροδρόμων, ενώ το 1895 ανέλαβε με ανάθεση από την ελληνική κυβέρνηση την κατασκευή της σκάλας του λιμανιού και το 1898 κατασκεύασε φανοστάτες για λογαριασμό του Δήμου Λάρισας.⁵³

Το εργοστάσιο έγινε γνωστό από το 1890, όταν κατασκεύασε το πρώτο σιδερένιο άροτρο, το λεγόμενο θεσσαλικό άροτρο, το οποίο παρουσίασε αρχικά στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ επίσης εισήγαγε για πρώτη φορά την αλωνιστική μηχανή στο θεσσαλικό κάμπο, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις των χωρικών.⁵⁴ Εκείνο που θα πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι ήδη από το 1900 το εργοστάσιο εξήγαγε τα προϊόντα του στην Τουρκία, ενώ έκαμε και εξαγωγές στην Αλβανία, Νότια Σερβία και Βουλγαρία.

Την ίδια χρονιά με το μηχανουργείο Σταματόπουλου ιδρύθηκε και το σιδηρουργείο του Χ. Μπελέση, που παρέμεινε όμως μικρότερης σημασίας, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1890, δημιουργήθηκε το μηχανουργείο « Η Ελπίς» του Γ. Ροδίτη που αναλάμβανε την εγκατάσταση υδρόμυλων, ανεμόμυλων, ατμόμυλων, μαγγανοπήγαδων, αποθηκών λαδιού από ατσαλολαμαρίνα κλπ. Μαρτυρείται ότι το 1901 είχε εγκαταστήσει «σιδηρά μαγειρεία» σε ξενοδοχεία και στα σπίτια του Κοντού, Καρτάλη και Ρήγα. Την ίδια εποχή λειτουργούσε και το χυτήριο Ματθαίου – Πριμαθέου.⁵⁵

Σημαντική ήταν η ίδρυση το 1895 του μηχανουργείου « η Σφύρα» των Κ. Γκλαβάνη και Μ. Καζάζη. Το μηχανουργείο εγκαταστάθηκε απέναντι από το σιδηροδρομικό σταθμό και κοντά στο λιμάνι, γεγονός που διευκόλυνε τη μεταφορά της πρώτης ύλης, του σιδήρου, από τη Γερμανία και το Βέλγιο, καθώς και τη μεταφορά των γεωργικών μηχανημάτων μέσω του σιδηροδρόμου στο θεσσαλικό κάμπο. Κατασκεύαζε κυρίως άροτρα, σβάρνες, εκκοκιστικές μηχανές, καθώς επίσης χειραντλίες ύδατος με τις οποίες υδρευόταν ο Βόλος πριν αποκτήσει στην πενταετία 1955-60 το δίκτυο. Το

⁵³ Αιγ. Δημόγλου, « Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου», στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, σ.σ 122-123

⁵⁴ Αιγ. Δημόγλου – Β. Λινάρδος, « Ο κλάδος των μηχανοκατασκευών στο Βόλο. Η περίπτωση του μηχανουργείου Κανάκη», στο Χ. Αγριαντώνη – Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ – Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998, σ. 164

Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου, σύντομες αναφορές στο χθες και το σήμερα*, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 1994, σ. 23

⁵⁵ *Ο.π.*, σ.σ 24, 26

εργοστάσιο έκανε και ποικίλες μηχανουργικές επισκευές, ενώ ασχολούνταν και με το εμπόριο γεωργικών μηχανών (θεριστικών, καθαριστικών σίτου κλπ) που εισάγονταν από το εξωτερικό.

Η επιχείρηση ανοίχτηκε πολύ γρήγορα και πέρα από τις κοντινές αγορές. Το 1898 αναλάμβανε την κατασκευή ατμόμυλων με προορισμό την Αλβανία, τη Σερβία και την Τουρκία, ενώ εξήγαγε και άροτρα προς την Τουρκία.⁵⁶

Στον ίδιο κλάδο, αυτόν των μηχανουργιών, περιλαμβανόταν ακόμη το μηχανουργείο των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, που λειτουργούσε αποκλειστικά για τις δικές του ανάγκες και το καρφοβελονοποιείο Παπασταύρου, Κουμμουνδούρου και Σία που ιδρύθηκε το 1900, είχε ετήσια παραγωγή 200.000 οκάδων και διέθετε και τμήμα ξυλουργικό για οικοδομές, καθώς και καθεκλοποιία. Τέλος στα τοπικά μηχανουργεία κατατασσόταν και το κλινοποιείο Δ. Ιακώβου που κατασκεύαζε κρεβάτια αγγλικού συστήματος και πλάστιγγες.⁵⁷

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη στον τομέα των μηχανοκατασκευών. Εκτός από τα μηχανουργεία των Γκλαβάνη – Καζάζη και Σταματόπουλου σημαντικά ήταν και αυτά των υιών Χ. Μπελέση, Δημάδη – Κανάκη (1920), Αξέλου – Βιδάλη (1929), Σουίπα – Πασχάλη (1925), Ν. Ροδίτη, Λαγού – Φάπα (1933) και Κασσιόπουλου – Δημητρίου (1931). Κύριο προϊόν τους ήταν οι μηχανές εσωτερικής καύσης, που χρησιμοποιούνταν στα καΐκια, με τις οποίες προμήθευαν εκτός από την τοπική αγορά, τα Βαλκάνια, την Τουρκία και την Κύπρο.⁵⁸

Αξιόλογη ανάπτυξη γνώρισε και ο κλάδος της καπνοβιομηχανίας στο Βόλο με το εργοστάσιο του Ματσάγγου να κατακτά την πρώτη θέση. Ο Πηλιορείτης Ν. Ματσάγγος, ιδρυτής της μεγάλης καπνοβιομηχανίας που για πολλές δεκαετίες έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ζωή του τόπου, συνεργάζεται στη δεκαετία του 1890–1900 στο Βόλο με τους καπνοβιομήχανους Καρακίτη. Το 1900 αποσύρεται από τη συνεργασία και

⁵⁶ Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ.σ 141, 104

Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 25

⁵⁷ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ.26

⁵⁸ Αιγ. Δημόγλου – Β. Λινάρδος, «Ο κλάδος των μηχανοκατασκευών», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός*, σ. 164-165

ιδρύει τον καπνεμπορικό οίκο «Το στέμμα», καθώς και μικρή βιοτεχνία χειροποίητων τσιγάρων.⁵⁹

Το 1919 δημιουργείται το πρώτο στην Παλιά Ελλάδα ιδιωτικό καπνοκοπτήριο με ετήσια παραγωγή 4.000 χιλιογραμμάρια, ενώ το 1925 η παραγωγή φθάνει τα 500.000 τσιγάρα ετησίως. Παράλληλα δημιουργούνται υποκαταστήματα στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και ορίζονται ανταποκριτές σ' όλες τις πόλεις της Ελλάδας.⁶⁰

Εκτός από το καπνομάγαζο του Ματσάγγου, που εξελίχθηκε σε μεγάλη βιομηχανία και κατέκτησε το 1940 τη δεύτερη θέση σ' όλη την Ελλάδα, λειτουργούσαν στο Βόλο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού και αρκετές άλλες βιοτεχνίες καπνού και σιγαρέττων. Οι βιοτεχνίες ήταν γύρω στις 30 με σημαντικότερες αυτές των αδελφών Καρακίτη, Σκοτινιώτη και Ματσάγγου. Όλες στεγάζονταν στο δημόσιο καπνεργοστάσιο, ενώ οι τρεις μεγαλύτερες επιχειρήσεις (Καρακίτη - Σκοτινιώτη - Ματσάγγου) ίδρυσαν αργότερα ιδιωτικά καπνεργοστάσια. Τα τσιγάρα τους κατέλαβαν αξιόλογη θέση σ' όλη την Ελλάδα, καθώς και στη Μικρά Ασία. Το εργοστάσιο των αδελφών Σκοτινιώτη, που επέζησε ως το 1926, πραγματοποιούσε εξαγωγές και στην περιοχή της Τεργέστης. Παλιά μικρά καπνεργοστάσια μνημονεύονται ακόμη των Αδαμόπουλου, Σκρέτα, Τσολάκη, Παπαθανασίου, Τζελάτη, Κασσαβέτη τα οποία διέθεταν τα τσιγάρα τους σε δικά τους καπνοπωλεία που βρίσκονταν σε διάφορα σημεία της πόλης. Όμως όταν άρχισε να αναπτύσσεται η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, όλα τα μικρά καπνεργοστάσια έσβησαν.⁶¹

Παράλληλα λειτουργούσαν πολλές καπναποθήκες που συγκεντρώθηκαν στην πόλη λόγω της μεγάλης ανάπτυξης του εμπορίου καπνού, όπως η τριώροφη καπναποθήκη του Παπαστράτου στην παραλία, που κατασκευάστηκε πριν το 1925, η επιβλητική καπναποθήκη του εμπορικού οίκου Χέρμαν Σπίρερ και Σία (1926), που διατηρούσε το κεντρικό κατάστημα στη Δράμα και υποκαταστήματα στη Θεσσαλονίκη, Καβάλα και

⁵⁹ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ.σ 26-27

Μ. Χαριτάτος – Π. Γιακουμάκη (επιμ.), *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997, σ. 292

⁶⁰ Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ. 137

Ν. Κολιού, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τ. Β, Αθήνα, 1991, σ.σ 554-555

⁶¹ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 28

Σμύρνη, και οι καπναποθήκες (κτίστηκαν το 1926) της Ελληνογαλλικής Εταιρείας καπνών και της American Tobacco Co⁶².

Για τις ανάγκες του φωτισμού της πόλης ιδρύθηκε στα 1895 το εργοστάσιο φωταερίου Σ. Κριτσέλη στην περιοχή των Παλαιών. Μέχρι εκείνη την εποχή η πόλη φωτιζόταν με μερικές δεκάδες φανούς πετρελαίου. Το εργοστάσιο φωταερίου κάλυψε τις ανάγκες του δημοτικού φωτισμού έως το 1927, οπότε έγινε η σύμβαση για την ηλεκτροδότηση της πόλης με την Ηλεκτρική Εταιρεία, η οποία είχε ιδρυθεί ήδη από το 1911.⁶³

Την ίδια εποχή με το φωταέριο και συγκεκριμένα δύο χρόνια νωρίτερα (1893) δημιουργήθηκε στο Βόλο το εργοστάσιο ποτοποιίας « η Άμπελος» των Γ. Κούτσικου και Γ. Τραχανά που παρασκεύαζε κονιάκ, κρασί και ηδύποτα. Μέχρι το 1900 είχαν ιδρυθεί στην πόλη του Βόλου και άλλες επιχειρήσεις: δύο μακαρονοποιεία, ένα ατμοκίνητο αρτοποιείο των αδελφών Α. Ξένου, αρκετά επιπλοποιεία, ένα παγοποιείο και δύο εργοστάσια κεραμοπλαστικής οικοδομών.⁶⁴

Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν δύο μεγάλα υφαντουργεία: το υφαντουργείο Γ. Παπαγεωργίου και εκείνο των Ζ. Μουρτζούκου και Ζ. & Ι. Λεβή, που ήταν από τις πρώτες μεγάλες βιομηχανίες της πόλης σε ποιοτικά χαρακτηριστικά και μακροζωία. Το εργοστάσιο μάλλινων υφασμάτων Παπαγεωργίου ιδρύθηκε το 1905 κοντά στον Κραυσίδωνα, ενώ τρία χρόνια αργότερα, το 1908, κατασκευάστηκε λίγο βορειότερα το υφαντουργείο «Λεβιάθαν» των Ζ. Μουρτζούκου και Ζ. & Ι. Λεβή. Το εργοστάσιο «Λεβιάθαν» παρήγαγε κυρίως μάλλινα υφάσματα, για τα οποία τιμήθηκε με χρυσό μετάλλιο στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού το 1930, και απασχολούσε 150-200 εργαζόμενους.⁶⁵

Σε μικρή απόσταση από το υφαντουργείο «Λεβιάθαν» ιδρύθηκε το 1908 η βιομηχανία Αδαμόπουλου που εξασφάλιζε την παραγωγή βαμβακερού νήματος.⁶⁶

⁶² Β. Χαστάογλου, *Βόλος, πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, σ. 87

Α. Τριγκώνης, *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934, σ. 50

⁶³ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 29

Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ. 128, 249

⁶⁴ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 29

⁶⁵ Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ. 147

⁶⁶ Ολγ. Μαυρομάτη (επιμ.), *Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων*, σ. 16

Β. Χαστάογλου, *Βόλος, πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, σ. 67

Δημιουργήματα του 20^{ου} αιώνα είναι ακόμη οι δύο μεγάλες μονάδες της αλευροβιομηχανίας, ο κυλινδρόμυλος των αδελφών Λούλη, Χατζηνίκου και Σία που δημιουργήθηκε το 1914 και η αλευροβιομηχανία Καπουρνιώτη – Παντή το 1919. Στον τομέα της αλευροβιομηχανίας κατατάσσεται και η επιχείρηση των αδελφών Γκλαβάνη, που είχε ιδρυθεί τον 19^ο αιώνα, και το 1923 διέθετε δύο εργοστάσια.⁶⁷

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οι επενδύσεις στράφηκαν πιο ενεργά στον τομέα της βιομηχανίας, γεγονός που οφείλεται στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και την αυξανόμενη ζήτηση των προϊόντων μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και την έλευση των προσφύγων, καθώς επίσης και στα κρατικά μέτρα (ν.2948/1922 «περί προαγωγής της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας»)⁶⁸.

Ως το 1930 ιδρύθηκαν νέες επιχειρήσεις, άρχισαν οι εξαγωγές (κυρίως προς τις Βαλκανικές χώρες), ενώ ο προσανατολισμός των κλάδων παρέμεινε σε γενικές γραμμές ο ίδιος: είδη διατροφής, μέταλλο, ύφασμα.

Το 1919 ιδρύθηκε η Θεσσαλική Οινόπνευματική Εταιρεία, ενώ λίγο αργότερα, το 1924, δημιουργήθηκε η Ανώνυμη Εταιρεία Τσιμέντων «Όλυμπος», η οποία το 1928 τέθηκε σε αναγκαστική εκκαθάριση προκειμένου να συγχωνευτεί με τη Γενική Εταιρεία Τσιμέντων. Το 1926 άρχισε τη λειτουργία του το εργοστάσιο πλινθοκεραμοποιίας των αδελφών Σπυριδωνα και Νικολέτου Τσαλαπάτα, καθώς οι καινούριες ανάγκες ανοικοδόμησης λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων διεύρυναν την αγορά των οικοδομικών υλικών.

Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων (12.000 περίπου) συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της τοπικής βιομηχανίας, καθώς αύξησε τη ζήτηση για είδη πρώτης ανάγκης και τροφοδότησε την αγορά με άφθονα και φτηνά εργατικά χέρια.⁶⁹

Παράλληλα πρόσφυγες επιχειρηματίες δημιούργησαν μικρές επιχειρήσεις, όπως τα χυτήρια Τοπιδόγλου, τα ταπητουργεία των Οικονομίδη και Σμυρλόγλου (1923) και των Γρηγοριάδη και Στυλόγλου (1923) και μονάδες

⁶⁷ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 23, 31

⁶⁸ Αιγ. Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου», στο *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, σ.σ 121, 126-127

⁶⁹ Β. Χαστάογλου, *Βόλος, πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, σ. 86
Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ. 253

επιπλοποιίας ή παραγωγής άλλων προϊόντων. Επιπλέον ο Μικρασιάτης Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος ίδρυσε στα 1925 τη δεύτερη χαλβαδοποιία του Βόλου στη διασταύρωση 2ας Νοεμβρίου – Κουντουριώτου.⁷⁰

Σημαντικότερο όμως υπήρξε το μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου που ιδρύθηκε στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Ιωνίας Βόλου το 1924 από τους αδελφούς Γεώργιο και Αθανάσιο Ετμεκτζόγλου. Το 1930 η επιχείρηση επεξεργαζόταν ετησίως 150 τόνους κουκουλιών που τα προμηθευόταν κυρίως από τους παραγωγούς της Θεσσαλίας και παρήγε 12.000 κιλά περίπου μετάξι υφαντουργίας που το εξήγαγε στο Μιλάνο, τη Μασσαλία και τη Λυών, ενώ ένα μέρος του πουλιόταν στην πρωτεύουσα για τις ανάγκες της εγχώριας παραγωγής υφασμάτων και κορδελοποιίας.

Το 1935 ιδρύθηκε, για την καλύτερη απορρόφηση του προϊόντος, η εταιρεία των υιών Ετμεκτζόγλου στην Αθήνα με την επωνυμία «Βιομηχανία Μεταξωτών Φρύνη» και μια μικρή μονάδα παραγωγής μεταξωτών υφασμάτων, κυρίως γυναικείων (εμπριμέ και μαντήλια).⁷¹

Στη δεκαετία του 1930 οι ρυθμοί ποσοτικής και ποιοτικής ανάπτυξης των επιχειρήσεων επιβραδύνθηκαν και ο δυναμισμός του Βόλου άρχισε να μειώνεται. Η έλλειψη πρώτων υλών, το μεγάλο κόστος μεταφορών τόσο των πρώτων υλών όσο και των προϊόντων προς τις περιοχές κατανάλωσης, τα υψηλά επιτόκια δυσχέραναν το ανταγωνισμό της βιομηχανίας του Βόλου με αυτήν του κέντρου. Ως αποτέλεσμα πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν, άλλες υπολειπορούσαν και όσες ιδρύθηκαν αυτό το διάστημα δεν ήταν παρά ελάχιστες.⁷² Ορισμένες Βολιώτικες επιχειρήσεις προκειμένου να διευκολύνουν την πρόσβασή τους στην αγορά του κέντρου ίδρυσαν υποκαταστήματα στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπως ο Σταματοπούλος και ο Γκλαβάνης που ίδρυσαν από κοινού τη Γενική Εταιρεία Μηχανουργικών Προϊόντων Α.Ε με έδρα την Αθήνα.

⁷⁰ Ν. Κολιού (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου*, σ. 22

Β. Χαστάογλου, *Βόλος, πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, σ. 87

⁷¹ Αιγ. Δημόγλου, «Μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου στον Βόλο», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός*, σ.σ 229-230

Αιγ. Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας*, σ.148

⁷² Ανάμεσα στις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν ήταν και το εργοστάσιο παραγωγής δολωμάτων στρυχνόσιτου για την εξόντωση των αρουραίων (1934-35), που εγκαταστάθηκε στην περιοχή του παλιού λιμεναρχείου, κοντά στο λιμάνι. Βλ. Αιγ. Δημόγλου, «Εργοστάσιο στρυχνοκάρπου στο Βόλο», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός*, σ. 266 & Ολγ. Μαυρομάτη (επιμ.), *Αρχαία βιομηχανικών επιχειρήσεων*, σ.σ 22-23

Καταλήγοντας εκείνο που θα πρέπει να σημειώσουμε είναι ότι η βολιώτικη βιομηχανία, που γνώρισε σημαντική ανάπτυξη στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συγκεντρώθηκε στους κλάδους ειδών διατροφής, μετάλλου και υφάσματος και κατόρθωσε να περάσει τα όρια της ελληνικής αγοράς και να διεισδύσει στις αγορές του εξωτερικού.

Το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα

Α. Προϊόντα και εμπορική στρατηγική

Το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα βρίσκεται στη συνοικία Παλιά, δυτικά του Κάστρου. Το κυρίως συγκρότημα χτίστηκε το 1925 από τους αδελφούς Νικολέτο και Σπυρίδωνα Τσαλαπάτα, οι οποίοι είχαν συστήσει άτυπη εταιρεία από το 1905 με κύριες δραστηριότητες τις μεταφορές με κάρα και φορτηγίδες και την κεραμοποιία. Το πρώτο κεραμουργείο της επιχείρησης (ιδρύθηκε το 1917), του οποίου το κτήριο σώζεται στα βόρεια του συγκροτήματος, κατασκεύαζε τούβλα και κεραμίδια ελληνικού τύπου και απασχολούσε 20 περίπου εργάτες.

Στα 1925 σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε το νέο ατμοκίνητο πλινθοκεραμοποιείο σύμφωνα με τις οδηγίες Βέλγων μηχανικών, ενώ από το Βέλγιο προερχόταν και ο τεχνολογικός εξοπλισμός. Έτσι συστάθηκε η Ομόρρυθμος Εταιρεία «Νικόλαος και Σπυρίδωνας Τσαλαπάτας». Στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του το εργοστάσιο απασχολούσε 125-150 άτομα, διέθετε κινητήρια δύναμη 150 ίππων και η ετήσια παραγωγή του σε τούβλα και κεραμίδια γαλλικού και εγχώριου τύπου ανερχόταν σε 8-9.000.000 κομμάτια. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1928, έγινε η επέκταση του εργοστασίου με αποτέλεσμα η κινητήρια δύναμή του να αυξηθεί στους 300 ίππους και το προσωπικό στα 200-250 άτομα.⁷³

Το 1930 απεβίωσε ο Νικολέτος Τσαλαπάτας και το 1932 συστάθηκε η Ετερόρρυθμος Εταιρεία με την επωνυμία «Σπυρίδων και Νικόλαος Τσαλαπάτας» με εταίρους τον Σπυρίδωνα Τσαλαπάτα και τους κληρονόμους του Νικολέτου, δηλαδή τη σύζυγό του Αικατερίνη και τα παιδιά του, Περικλή, Αχιλλέα και Γαριφαλιά.⁷⁴

Σύμφωνα με τα βιβλία αλληλογραφίας των ετών 1927-1928 και 1934-1935 το εργοστάσιο κατασκεύαζε τούβλα διαφόρων τύπων (οκτάτρυπα,

⁷³ Αγγ. Δημόγλου, « Πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα στο Βόλο», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός*, σ. 289

Ε. Τριάντου, *Ο Βόλος μέσα από την ομίχλη του χρόνου*, Βόλος, Γραφή, 1994, σ. 280

⁷⁴ Ογγ. Μαυρομάτη (επιμ.), *Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων*, σ. 26

εξάτρυπα, συμπαγή, τούβλα Δραπετσώνας), κεραμίδια ευρωπαϊκά (τύπου Μασσαλίας ή αλλιώς γαλλικού τύπου), κεραμίδια εγχωρίου ή ελληνικού τύπου (λούκια ή αλλιώς κοίλα), κεραμίδια βυζαντινού τύπου, εγχώρια κεραμίδια τύπου Χαλκίδας και τύπου Ελευσίνας, κορυφοκέραμα (καβαλάρηδες) που αναλογούσαν 2 ½ ανά τμ², γωνίες, καπνοδόχους, πλάκες και πηλοσωλήνες. Ανάμεσα στα είδη που εμπορευόταν το εργοστάσιο συγκαταλέγονται ακόμη το τσιμέντο και ο ασβέστης που παρασκευαζόταν σε ασβεστοκάμινους που βρίσκονταν στο χώρο του εργοστασίου.⁷⁵

Από το βιβλίο αλληλογραφίας των ετών 1927-28 πληροφορούμαστε ότι το εργοστάσιο παρήγαγε δύο ειδών κεραμίδια ευρωπαϊκού τύπου. Ο ένας τύπος (κεραμίδια παλαιού τύπου ή του παλαιού εργοστασίου, όπως αναφέρονται) είναι όμοια με τα κεραμίδια τύπου Μασσαλίας των εργοστασίων πλινθοκεραμοποιίας Αλλατίνι Θεσσαλονίκης, Χίου και Δηλαβέρη που εμφανίζονται ως οι κυριότεροι ανταγωνιστές του εργοστασίου Τσαλαπάτα αυτήν την περίοδο.⁷⁶

Ο άλλος τύπος (συχνά αναφέρονται ως κεραμίδια νέου τύπου) αποτελεί εφεύρεση των Τσαλαπάτα για την οποία μάλιστα είχαν λάβει και δίπλωμα ευρεσιτεχνίας. Σύμφωνα με την επίσημη μέτρηση των κεράμων των ελληνικών εργοστασίων που είχε διενεργήσει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) στην Αθήνα είχε αποδειχθεί ότι τα κεραμίδια αυτά ήταν μεγαλύτερα από τα κεραμίδια Αλλατίνι, Δηλαβέρη και Χίου. Συγκεκριμένα για τη στέγαση ενός τμ² χρειαζόνταν 13 τεμάχια από τα κεραμίδια Τσαλαπάτα και 15,40 από τα κεραμίδια Χίου. Συγκρίνοντας μάλιστα τις τιμές των κεραμιδιών με το μέγεθός τους τα κεραμίδια Τσαλαπάτα ήταν φθηνότερα από τα κεραμίδια της Χίου. Αυτό το επιχείρημα θα χρησιμοποιηθεί πολύ συχνά από το εργοστάσιο Τσαλαπάτα προκειμένου να διαφημίσει τα προϊόντα του και να προσελκύσει πελατεία.⁷⁷

⁷⁵ Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι), Αρχείο πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα, Βιβλίο αλληλογραφίας 1934-35, επιστολή 14/6/1935 προς *Απ. Δεληγιώργη, Φάρσαλα*. Στο εξής: Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία (με τη χρονολογία της) και στοιχεία της επιστολής

⁷⁶ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 10/10/1927 προς *Ηρ. Χατζηδημούλη και Υιόν, Λάρισα*, επιστολή 8/10/1927 προς *αφούς Μπούμπα, Φάρσαλα*, επιστολή 31/1/1928 προς *Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*

⁷⁷ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 31/1/1928 προς *Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*, επιστολή 20/4/1928 προς *Ν. Αθανασιάδη και Σία, Ρέθυμνο*, επιστολή 20/3/1928 προς *Ι. Κτιστάκη, Χανιά*

Πέρα όμως απ' αυτό η αναφορά και στα υπόλοιπα πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν τα κεραμίδια νέου τύπου έναντι των υπόλοιπων κεραμιδιών τύπου Μασσαλίας μας δίνει μια εικόνα για το πώς ήταν κατασκευασμένα τα κεραμίδια. Αυτά είχαν χονδρό το κεντρικό τους νεύρο πράγμα που τους εξασφάλιζε μεγαλύτερη στερεότητα και κατά συνέπεια τα καθιστούσε ανθεκτικότερα στη θύελλα, στη βροχή και το βάρος του χιονιού. Ακόμη, εκεί που γινόταν η μεταξύ των κεράμων σύνδεση είχαν βαθιά λούκια από όπου μπορούσε εύκολα να φεύγει το νερό χωρίς να απλώνεται στα κεραμίδια και να στάζει στα ταβάνια, ενώ μεγάλα και παχιά δόντια συγκρατούσαν γερά μεταξύ τους τα κεραμίδια.⁷⁸ Για την παραγωγή μάλιστα αυτών των κεραμιδιών κατασκευάζονταν καλούπια από γύψο που το εργοστάσιο παράγγελλε σε μεγάλες ποσότητες από την Αθήνα.⁷⁹

Όσον αφορά τα κεραμίδια ἔγχωριου ή ελληνικού τύπου (λούκια ή κοίλα), αναλογούσαν 11 ½ ζεύγη ανά τμ² στέγης. Κάθε ζευγάρι κεραμιδιών αποτελούνταν από ένα κεραμίδι φαρδύ ως λούκι και ένα στενότερο ως επικαλυπτήρας, ίσα ως προς το μήκος.⁸⁰

Ανάμεσα στα προϊόντα της πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα συμπεριλαμβάνονταν ακόμη τούβλα διαφόρων τύπων. Τα οκτάτρυπα τούβλα (κατασκευασμένα από ψημένη άργιλο) είχαν 8 στρογγυλές οπές κατά πάχος σε 2 παράλληλες σειρές ανά 4 και οι διαστάσεις τους στα χρόνια 1927-28 ήταν 22χ10χ7 εκ. Τις ίδιες διαστάσεις είχαν και τα συμπαγή τούβλα (χωρίς οπές). Στο βιβλίο όμως αλληλογραφίας των ετών 1934-35 δε γίνεται καμιά αναφορά σε τούβλα διαστάσεων 22χ10χ7 εκ., ενώ κάνουν την εμφάνισή τους οκτάτρυπα και συμπαγή τούβλα διαστάσεων 25χ12χ7 εκ. Προφανώς δε χρησιμοποιούνται πλέον τα καλούπια για την κατασκευή τούβλων 22χ10χ7 εκ. Από την άλλη μεριά τα εξάτρυπα τούβλα διαστάσεων 21χ10χ7 εκ. και 25χ12χ7 εκ. είχαν 6 τετράγωνες οπές κατά μήκος σε 2 παράλληλες σειρές ανά 3. Όσο για το βάρος των τούβλων, όπως αυτό υπολογιζόταν όταν

⁷⁸ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 14/1/1928 προς Δ. Μπασιά, Λαμία, επιστολή 31/1/1928 προς Γ. Παπαδημητρίου, Θεσσαλονίκη

⁷⁹ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 25/10/1927 προς την Ανώνυμο Ελληνική Εταιρεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Αθήνα

⁸⁰ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1934-35, επιστολή 15/4/1935 προς Αντωνόπουλο και Υιό, Καρπενήσι, επιστολή 20/6/1935 προς Σ. Δημητρίου και Παπασταθόπουλο, Θεσσαλονίκη

εξέρχονταν από το φούρνο, ανερχόταν στα 2 και 3 κιλά για τα οκτάτρυπα τούβλα διαστάσεων 21x10x7 εκ. και 25x12x7 εκ. αντίστοιχα, στα 1 ½ και 2 ½ για τα εξάτρυπα 21x10x7 εκ. και 25x12x7 εκ. και στα 2 ½ και 3 κιλά για τα συμπαγή 21x10x7 εκ. και 25x12x7 εκ.⁸¹

Τα προϊόντα του εργοστασίου Τσαλαπάτα διοχετεύονταν στην ελληνική αγορά, με το Βόλο, την περιφέρειά του (Αλμυρός, Ζαγορά, Άνω Λεχώνια) και την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας (Λάρισα, Φάρσαλα, Καρδίτσα, Σοφάδες, Τρίκαλα, Τύρναβος, Καλαμπάκα) να κατέχουν την πρώτη θέση στον κατάλογο των πελατών του εργοστασίου. Σημαντική ήταν η κατανάλωση των προϊόντων στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας (Λαμία, Αταλάντη, Καρπενήσι, Δομοκός), της Πελοποννήσου (Κιάτο, Αίγιο, Κόρινθος, Πάτρα, Τρίπολη, Καλαμάτα, Πύργος Ηλείας, Ναύπλιο) και της Μακεδονίας (Καβάλα, Κατερίνη, Θεσσαλονίκη), ενώ αισθητή ήταν η παρουσία τους και στην αγορά της Αθήνας και του Πειραιά. Ανάμεσα στις γεωγραφικές περιοχές που προμηθεύονταν τα είδη του εργοστασίου Τσαλαπάτα συγκαταλέγονταν ακόμη και κάποια νησιά, όπως η Εύβοια (Λίμνη, Κύμη, Λουτρά Αιδηψού), η Κρήτη (Χανιά, Ρέθυμνο, Άγιος Νικόλαος, Πάνορμον), η Αίγινα, η Σάμος (Βαθύ Σάμου), η Ρόδος και τέλος η Χίος, ενώ γίνεται κάποια αναφορά και στις Οινούσες Χίου.

Μάλιστα σε πολλές από τις περιοχές που αναφέρθηκαν βρίσκονταν αντιπρόσωποι του εργοστασίου που είχαν αναλάβει την πώληση των προϊόντων Τσαλαπάτα. Σ' αυτούς απευθυνόταν το εργοστάσιο προκειμένου να ενημερωθεί για την κατανάλωση των ειδών του, την παρουσία ανταγωνιστικών προϊόντων στην αγορά τους, την απήχηση που αυτά είχαν και τις τιμές στις οποίες κυμαίνονταν. Για να αντιμετωπίσουν τους ανταγωνιστές τους οι αδελφοί Τσαλαπάτα επικαλούνταν, όπως έχει προηγουμένως σημειωθεί, τις επίσημες μετρήσεις της ΕΑΠ και ζητούσαν από τους αντιπροσώπους τους να ενημερώσουν τους πελάτες τους σχετικά με τα παραπάνω. Δε λείπουν οι περιπτώσεις, όπου οι αδελφοί Τσαλαπάτα ζητούν από τους αντιπροσώπους τους να κατεβάσουν την τιμή των κεραμιδιών τους

⁸¹ Α.Π.Τ., Αλληλογραφία 1927-28 & 1934-35, επιστολή 14/1/1935 προς Γ.Θαλασσινό, Πειραιά, επιστολή 23/4/1928 προς Δ.Μπασιά, Λαμία, επιστολή 17/5/1935 προς Μ. Σταματόγλου, Πειραιά

προκειμένου να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό των κεραμιδιών Χίου και να προσελκύσουν πελατεία.⁸²

Το 1933 οι δύο επιχειρήσεις θα προχωρήσουν σε μεταξύ τους συμφωνία (8/5/1933) για την κατανομή της εγχώριας αγοράς με σκοπό τη μείωση του ανταγωνισμού. Η κίνηση αυτή προς την κατεύθυνση δημιουργίας καρτέλ υπαγορευόταν από την ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην εγχώρια αγορά μετά την οικονομική κρίση των ετών 1929-32. Την πληροφορία της σύμπληξης καρτέλ μεταξύ των δύο επιχειρήσεων την αντλούμε από την επιστολή της 22/4/1935 των αδελφών Τσαλαπάτα προς την Α.Ε Κεραμεία Χίου, η οποία παρατίθεται παρακάτω:

Προς την Ανώνυμον Εταιρίαν «Κεραμεία Χίου»

«Κύριοι,

Εγενόμεθα κάτοχοι της υπ' αριθμ. 6079 από 20^{ης} τρέχοντος μηνός φιλικής σας εις απάντησιν της οποίας έχομεν την τιμήν να σας γνωρίσομεν ότι η επιθυμία ημών είναι να διατηρηθη η ισχύς της κατά την 8^{ην} προσεχούς μηνός Μαΐου ληγούσης συμφωνίας μας διά τον περιορισμόν εκατέρου ημών εισαγωγής των ειδών εργοστασίων μας κεραμοπλινθοποιίας εις τους ορισθέντας διά της από 8/5/1933 επιστολής μας τόπους.

Διά της παρούσης μας λοιπόν σας δηλούμεν ότι δεχόμεθα την επ' άπειρον παράτασιν της υφιστάμενης ήδη συμφωνίας μας, θα ήτο ευχής έργον να επιτευχθεί έτι γενικωτέρα συνεργασία και εξυπηρέτησις αμοιβαίων συμφερόντων.

Δεν αμφιβάλλομεν ότι και υμείς θα δεχθήτε την ανανέωσιν της συμφωνίας μας, εμπνεόμενοι ούτω από το πνεύμα της αλληλεγγύης των συμφερόντων μας, αναμένομεν δε σχετικήν επιβεβαίωσίν σας.

Επί τούτοις σας παρακαλούμεν να δεχθήτε τους συναδελφικούς μας χαιρετισμούς, μεθ' ων

Διατελούμεν

Νικ. & Σπ. Τσαλαπάτας».

⁸² Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 16/12/1927 προς Γ. Πιτσάκο, Λαμία, 23/3/1928: Προς Φ. Κακαδιάρη και Υιό, Τύρναβος

Εκτός από τα παραπάνω μια πληροφορία που αντλούμε από τα βιβλία αλληλογραφίας για τα προϊόντα της πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα είναι ότι είχαν χρησιμοποιηθεί από οικοδομικές εταιρείες (Ανώνυμη Οικοδομική Εταιρεία «ΘΕΤΕΚ» στο Βόλο) και από εργολάβους για την ανέγερση προσφυγικών οικιών. Το εργοστάσιο είχε ακόμη στείλει δείγματα κεραμιδιών το Γενάρη του 1928 σε διαγωνισμό που είχε προκηρύξει η ΕΑΠ για την περιοχή της Μακεδονίας, ενώ είχε δηλώσει την πρόθεσή του (το Φλεβάρη του 1928) να συμμετάσχει σε μια δημοπρασία για την προμήθεια 100.000 κεραμιδιών που θα διενεργούσε το Γραφείο της ΕΑΠ στην Κρήτη. Πάντως δεν έχουμε καμιά πληροφορία για το αν τελικά η ΕΑΠ προμηθεύτηκε προϊόντα του εργοστασίου Τσαλαπάτα για την κατασκευή των προσφυγικών οικιών.⁸³

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο αντλώ έμμεσα από κάποιες επιστολές είναι ότι η πλινθοκεραμοποιία Τσαλαπάτα υπήρξε προμηθευτής του δημοσίου. Σε επιστολή της 14^{ης} Οκτωβρίου 1927 οι Νικ. και Σπ. Τσαλαπάτας ενημερώνουν τον πελάτη τους, Κων/νο Χαλδούπη, ότι θα αργήσουν να στείλουν τα κεραμίδια που παρήγγειλε, διότι έχουν αναλάβει να προμηθεύσουν κεραμίδια σε στρατιωτικές υπηρεσίες. Επιπλέον οι αδελφοί Τσαλαπάτα σε επιστολή τους (14/1/1935) προς έναν άλλο πελάτη τους, ο οποίος τους παραπονιέται για την «υδροπερατότητα» των κεραμιδιών, υποστηρίζουν ότι η ποιότητα των κεραμιδιών του εργοστασίου τους είναι άριστη και ότι «το φαινόμενο της υδροπερατότητας πρέπει να αποδοθεί σε οποιοδήποτε άλλο λόγο και όχι στην κατώτερη ποιότητά τους». Για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους αναφέρουν ότι τα κεραμίδια τους είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στέγαση πολλών οικοδομών του δημοσίου και συγκεκριμένα στρατιωτικών εγκαταστάσεων στο Βόλο, τη Λάρισα, τη Βέροια, την Κόρινθο, τη Πρέβεζα, τη Μυτιλήνη και την περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Οι σχέσεις αυτές με τις προμήθειες του δημοσίου προφανώς ευνοήθηκαν από τη ρύθμιση του νόμου 2948/1922 ο οποίος προέβλεπε καθεστώς υποχρεωτικής προτίμησης των εγχώριων βιομηχανιών στις κρατικές προμήθειες (υπό τον όρο ότι η διαφορά των τιμών σε σχέση με τα αντίστοιχα ξένα προϊόντα δε θα ξεπερνούσε το 5%).

⁸³ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 12/4/1928 προς την Ανώνυμη Οικοδομική Εταιρεία «ΘΕΤΕΚ», Βόλος, επιστολή 15/12/1927 προς τον Α. Παπαδάκο, Αθήνα, επιστολή 31/1/1928 προς Γ. Παπαδημητρίου, Θεσσαλονίκη, επιστολή 24/2/1928 προς ΕΑΠ Γραφείο Χανιά Κρήτης

Εκείνο που θα πρέπει να σημειώσω είναι ότι, εκτός από αυτές τις επιστολές, δεν έχουμε άλλο τρόπο να ελέγξουμε τις παραπάνω πληροφορίες. Στα βιβλία αλληλογραφίας που εξέτασα δεν βρίσκουμε επιστολές που να βεβαιώνουν τις επαφές της επιχείρησης με το δημόσιο. Είναι πιθανόν αυτές οι επιστολές να έχουν ταξινομηθεί χωριστά.⁸⁴

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα αξίζει να αναφέρω δύο λόγια για την μετέπειτα πορεία του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα. Ο πόλεμος και οι σεισμοί του 1955 υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για τη μεταπολεμική εξέλιξη του εργοστασίου. Στη διάρκεια του πολέμου η επιχείρηση είχε διακόψει τη λειτουργία της, ενώ μετά την απελευθέρωση χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια για να γίνει ένα ξεκίνημα από την αρχή. Οι ζημιές που προκλήθηκαν στη διετία των σεισμών (1955-56) απαίτησαν μεγάλες επεμβάσεις στα κτήρια, με αποτέλεσμα το εργοστάσιο να υπολειτουργεί. Μετά τους σεισμούς χρειάστηκε να διακόψει για 4 μήνες τη λειτουργία του για την εκτέλεση μόνιμων επισκευών. Στη δεκαετία του 1960 αγοράστηκαν ηλεκτροκίνητα μηχανήματα επεξεργασίας της πρώτης ύλης και παραγωγής από την Ιταλία, ενώ το προσωπικό μειώθηκε στα 80 άτομα. Από το 1970 άρχισαν να παράγονται τούβλα με ρομβοειδή εγκάρσια κενά και φυσαλίδες στη μάζα τους τα οποία εξαγόταν στην Ευρώπη.

Ο ανταγωνισμός της ευρωπαϊκής αγοράς και οι οικονομικές απαιτήσεις που είχαν συσσωρευτεί, επέβαλαν την οριστική διακοπή της λειτουργίας του εργοστασίου το 1975.⁸⁵

⁸⁴ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28 & 1934-35, επιστολή 14/10/1927 προς Κων/νο Χαλδούπη, επιστολή 14/1/1935 προς τη Διεύθυνση Μηχανικού Θεσσαλονίκης, Τμήμα Μελετών
Χ. Αγριαντώνη, « Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ. 199

⁸⁵ Ολγ. Μαυρομάτη (επιμ.), *Αρχείο βιομηχανικών επιχειρήσεων*, σ.σ 26-27

Β. Άλλες δραστηριότητες

Οι αδελφοί Τσαλαπάτα δεν περιορίστηκαν μόνο στην ενασχόλησή τους με το εργοστάσιο πλινθοκεραμοποιίας. Είχαν αναπτύξει συγχρόνως και άλλες δραστηριότητες που αφορούσαν την εμπορία γαιανθράκων και την εκμετάλλευση λατομείων αργίλου.

Στη πρώτη περίοδο που εξετάζουμε, στα 1927-28, οι Νικ. & Σπ. Τσαλαπάτας προμηθεύονταν γαιάνθρακες από την Αγγλία κυρίως μέσω της Α.Ε. Ι.Δ. Κορκόδειλος και Υιοί στον Πειραιά⁸⁶, ενώ το 1934-35 συνεργάζονταν κατεξοχήν με την «Ατμοθηραϊκή» του Π. Νομικού στον Πειραιά (οι επιστολές έχουν συχνά ως παραλήπτη τον Τάσο Μαρτσόπουλο, συνεργάτη του Νομικού) και με το Ν. Γ. Λιβανό, ενώ δε γίνεται πλέον (στο βιβλίο αλληλογραφίας 1934-35) καμιά μνεία στην Α. Ε. Ι. Δ. Κορκόδειλος και Υιοί.

Με τα ατμόπλοια των Νομικού και Λιβανού εισάγονταν για λογαριασμό των Τσαλαπάτα διαφόρων τύπων γαιάνθρακες προελεύσεως κυρίως Γερμανίας, Ρωσίας, αλλά και Τουρκίας στο πλαίσιο των διμερών συμβάσεων ανταλλαγής προϊόντων (κλήριγκ) που ίσχυαν από το 1932 με το ν. 5426/29.4.1932.⁸⁷

Οι γαιάνθρακες που εμπορεύονταν οι αφοί Τσαλαπάτα χρησιμοποιούνταν ως καύσιμη ύλη σε εργοστάσια, σε αλωνιστικές μηχανές και σε ανθρακεύσεις ατμοπλοίων εσωτερικού (ακτοπλοΐας), ενώ κατόπιν παραγγελίας οι Νικ. & Σπ. Τσαλαπάτας προμήθευαν συχνά τους αντιπροσώπους τους και με κάρβουνο για την εξυπηρέτηση των αναγκών των αγορών τους.⁸⁸

Η παράλληλη αυτή δραστηριότητα των αδελφών Τσαλαπάτα εντάσσεται στη λογική της πολυαπασχόλησης κεφαλαίων που ήταν συνηθισμένη στους μεγάλους Έλληνες κεφαλαιούχους. Πιθανές ερμηνείες του

⁸⁶ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 20/3/1928 προς Ι.Δ.Κορκόδειλος και Υιοί Α.Ε, Πειραιάς

⁸⁷ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1934-35, επιστολή 10/12/1934 προς Τ. Μαρτσόπουλο, Πειραιάς, επιστολή 12/12/1934 προς Ν. Λιβανό, Πειραιάς

Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου*, σ. 219

⁸⁸ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1934-35, επιστολή 19/1/1935 προς Π. Νομικό, Πειραιάς, επιστολή 15/6/1935 προς αφούς Νομικού, Κατερίνη

φαινομένου είναι η παράδοση της ανασφάλειας, αλλά και οι περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης σ' ένα μόνο τομέα.⁸⁹

Ακόμη οι αδελφοί Τσαλαπάτα είχαν προχωρήσει σε μια μορφή καθετοποίησης της επιχείρησής τους. Εκμεταλλεύονταν λατομεία άργιλου που βρίσκονταν σε έναν νοικιασμένο χώρο στη θέση «Μπουρμπουλίθρα» της περιφέρειας Βόλου, απ' όπου προμηθεύονταν άργιλο για την παραγωγή των προϊόντων της πλινθοκεραμοποιίας τους. Μάλιστα σε επιστολή τους προς την Οικονομική Εφορία του Βόλου στις 15 Φεβρουαρίου του 1928 διαμαρτύρονται για τους ξένους καραγωγείς που εισέρχονται στο χώρο και παίρνουν άργιλο τον οποίο μεταχειρίζονται ή εμπορεύονται για δικό τους σκοπό. Γι' αυτό και ζητούν να τους αναγνωρισθεί η αποκλειστικότητα χρήσης του λατομείου.⁹⁰

⁸⁹ Χ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας*, σ. 211

⁹⁰ Α.Π.Τ. , Αλληλογραφία 1927-28, επιστολή 27/4/1928 προς την *Οικονομική Εφορία Βόλου*

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελέτη των βιβλίων αλληλογραφίας 1927-28 και 1934-35 της πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα μας βοήθησε να σχηματίσουμε, έστω και μια αμυδρή εικόνα για τη λειτουργία της στα χρόνια του μεσοπολέμου. Επρόκειτο για μια βιομηχανική μονάδα μεγάλης εμβέλειας που διοχέτευε τα προϊόντα της σ' όλη σχεδόν τη χώρα. Μάλιστα για την προώθηση των προϊόντων του εργοστασίου είχαν οριστεί αντιπρόσωποι σε πολλές ελληνικές πόλεις. Πρόκειται για μια τακτική που εφάρμοζαν και άλλες μεγάλες επιχειρήσεις της εποχής, όπως οι καπνοβιομηχανίες.

Μετά την κρίση των ετών 1929 –1932 η επιχείρηση προχώρησε σε συνεννόηση με την Α.Ε Κεραμεία Χίου (8/5/1933) για την κατανομή της εσωτερικής αγοράς με σκοπό τη μείωση του ανταγωνισμού. Τέτοιες συμφωνίες, που επιβάλλονται από τη δύσκολη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην εγχώρια αγορά μετά την οικονομική κρίση, πραγματοποιούνται εκείνη την εποχή ανάμεσα και σε άλλες μεγάλες επιχειρήσεις, όπως στις τσιμεντοβιομηχανίες ΑΓΕΤ Ηρακλής, Τιτάν και Τσιμέντα Χαλκίδας και σε κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις.

Ένα άλλο τέλος σημαντικό στοιχείο που προέκυψε από τη μελέτη του αρχαιακού υλικού είναι η ανάπτυξη παράλληλων δραστηριοτήτων από τους αδελφούς Τσαλαπάτα. Συγκεκριμένα οι αδελφοί Τσαλαπάτα ασχολούνταν - εκτός από το εργοστάσιο πλινθοκεραμοποιίας- και με την εμπορία γαιανθράκων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο πολύ συνηθισμένο στους μεγάλους Έλληνες κεφαλαιούχους της εποχής, μιας και οι δυνατότητες ανάπτυξης σ' ένα μόνο τομέα ήταν περιορισμένες.

ΠΗΓΕΣ

- Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι), Αρχείο πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα, Βιβλία αλληλογραφίας 1927-1928 και 1934-1935

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*. τ.Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ.σ 173-221
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Περιοδολόγηση. Προβλήματα ολοκλήρωσης», στο Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σ.σ 397-404
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1986
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Νεότερος ελληνισμός από το 1913-1941 μ.Χ*, τ. Ι.Ε, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ.σ 327-342
- Δημόγλου Αίγλη (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, τ.Α, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 1999
- Δημόγλου Αίγλη, «Εργοστάσιο στρυχνοκάρπου στο Βόλο», στο Χ. Αγριαντώνη - Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην*

Ελλάδα, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ – Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998, σ.σ 266-267

- Δημόγλου Αίγλη, «Μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου στο Βόλο», στο Χ. Αγριαντώνη - Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ – Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998, σ.σ 229-235

- Δημόγλου Αίγλη – Λινάρδος Βασίλης, «Ο κλάδος των μηχανοκατασκευών στο Βόλο. Η περίπτωση του μηχανουργείου Κανάκη», στο Χ. Αγριαντώνη - Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ – Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998, σ.σ 164-168

- Δημόγλου Αίγλη, «Πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα στο Βόλο», στο Χ. Αγριαντώνη - Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ – Εκδόσεις Οδυσσέας, 1998, σ.σ 289-297

- Δημόγλου Αίγλη, «Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995, σ.σ 119-139

- Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990

- Κολιού Νίτσα (επιμ.), *Η βιομηχανία του Βόλου, σύντομες αναφορές στο χθες και το σήμερα*, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 1994

- Κολιού Νίτσα, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τ. Β, Αθήνα, 1991

- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1993

- Μαυρομάτη Όλγα (επιμ.), *Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων*, Βόλος, Εκδόσεις Βόλος, 2000

- Πρασά Αννίτα, «Το βιομηχανικό θαύμα και η κάμψη», στο *Ε. Ιστορικά: Βόλος: Το αστικό θαύμα (19^{ος} – μέσα 20ού αιώνα)*, τχ 66, 18 Ιανουαρίου 2001, σ.σ 10-16
- Ρηγίνος Μιχάλης, «Διακυμάνσεις ημερομισθίων (1912-1936)», στο *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τχ 5, Ιούνιος 1986, σ.σ 151-175
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936 (Βιομηχανία – Βιοτεχνία)*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1987
- Τριάντου Ελένη, *Ο Βόλος μέσα από την ομίχλη του χρόνου*, Βόλος, Γραφή, 1994
- Τριγκώνης Άθως, *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934
- Τσοποτός Δημήτρης, *Ιστορία του Βόλου*, Βόλος, Καλλιτεχνικός οργανισμός του Δήμου Βόλου, 1991
- Τσοτσόρος Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*, τ. Α, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1993
- Φουντανόπουλος Κώστας, «Μισθωτή εργασία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*. τ. Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ.σ 88-121
- Χαριτάτος Μάνος – Γιακουμάκη Πηνελόπη (επιμ.), *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997
- Χαστάογλου Βίλμα, *Βόλος, το πορτρέτο της πόλης του 19^{ου} αιώνα*, Βόλος, ΔΗ.Κ.Ι, 2002

- Χαστάογλου Βίλμα, «Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ό αιώνα», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος, αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995, σ.σ 89-117

- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993

